

A MI ERDÉLYÜNK

TÖRTÉNETI ÉS NÉPRAJZI VÁZLATOK

SZÁMOS KÉPPEL

ÍRTA
SZILÁDY ZOLTÁN

SZERZŐ KIADÁSA BUDAFOK

1922

MAGYAR TUDOMÁNYOS TÁRSULATOK SAJTÓVÁLLATA RT.

I. RÉSZ.

Az erdélyi magyar világ nagy ünnepet ül. A győzelmes **Bethlen Gábor**, a régi Erdély legnagyobb fejedelme most 300 éve alapította meg ez ország első főiskoláját, a gyulafehérvári udvari nemes-iskolát, a mai nagyenyedi **Bethlen-kollégiumot**.

A sors kedvezéséből életem legszebb éveit Erdélyben töltöttem és 20 éven át tanára voltam e híres intézetnek. Két kincses ház tárult ki itt kíváncsi vágygial kutató szemem előtt: a változatosan pazar és gyönyörűségesen gazdag természet, meg a régi világ ködvarázsa, a lelket megszentelő történeti múlt.

Kis tanuló voltam még, amikor a mesés Szent Anna-tó csöndes krátervölgyében először kezdtem gyűjtögetni, kutatni. Egyetemi tanulmányaim közben két nyarat a Retyezát büszke sziklái közt a havasi állatvilág megismerésének szenteltem. Később Nagyenyed környékén megismerkedtem az érdekes oláh pásztornép természetrajzával és az aranybányák vidékével. A barlangokban ismeretlen vak bogárfajokat találhattam és Topánfalvánál, egy addig elzárt kőüregben a barlangi medve ősvilági csontjain megtaláltam Erdély legrégebb lakójának, az őskőkori embernek kétségtelen kéznyomait.¹

¹ Természettud. Közl. 1907. 329. 1.

GABRIEL BETHLEN D. G. PRINCEPS TRANS.
SYLVANIÆ. PART. REGNI HUNGARIÆ. DOMINVS
ET SICVLORVM COMES. ETC.

Bethlen Gábor fejedelem egykorú képmása.

Nyáron ott jártam az örök hó határán, fönt azokon a gerinceken, ahol törpe marad a fenyő, ahol a Rhododendron nyitja piros virágát, ahol a Bruckenthalia apró csengettyűsorai párnázzák körül a tarka sziklát és feljebb, ahol a havasi réten csak egy-egy ívben tovaszálló meg újra lebukkanó kis lepke, egy-egy kis fekete bogár jelenti, hogy van még élet. Végigböngésztem a tengerszemeket, amelyeknek jéghideg kristály vizében törpe piros rákocskák¹ sajátos alakjai rajzanak. És fölmentem a legmagasabb csúcsokig (2510 m.), ahol már röpködő rovar nem él meg, — akár az *Óceán* szigetein — mert elhordaná a szélvihar szabad, fékezetlen árja.²

Leszálltam innen a völgyi rétre, hogy szóba állhassak a bőrködmönös oláh juhásztorral és isztinájába vonulva, megízleljem azt az édes bálmost, a havasi ételek királyát, amelyet friss kukoricalisztból és a tejtermékek javából készítenek. Sűrű füstben és barátságos melegben vártam, amíg elviharzik a nyári hóförfögeteg és megtanultam, hogy miért olyan ádáz ellensége a magyar oláh pásztor a határontúli román pakuárnak és miért hajtják el egymás nyáját is, ha lehet.

Az enyedi kollégium vén falai közt aztán megpihenhettem a régi magyar tudósok könyvei mellett és mikor tanári székem foglalóünnepé közelített, elő-

¹ A retyezáti tavak alsóbbrendű rákjai. M. Tud. Akad. Értés. 1900.

² Az ízeltlábúak függélyes elterjedése. Múzeumi Füzetek Kolozsvár, 1906.

deimnek köthettem babért régen elfeledett tudományos érdemeikért.

A régi tudományosság és a tudatlanok ősegyeszerűsége: milyen kirívó ellenmondás egymás mellett. A városokban a magyar évszázadok óta európai iskolákban tanul és versenyre kél a Nyugat tudományával. A szomszédjában pedig az oláh megszökik a magyar iskolából és tovább süti lepényét a kövön és cipeli hátán az ősi báránybőrt.

Ez a két elem szélsőségeiben olyan különálló maradt a legújabb időkig, hogy egymásra alig hatottak és megőrizték azt a megfoghatatlan, évszázados ellentétet, amelyet itt bemutatni óhajtok. Aki e két ellenmondó vázlat eredetijét nem ismeri, az nem értheti meg Erdélyt sem kulturális, sem politikai szempontból. A protestáns lélek őszinteségéből és a természetbúvár naturalizmusából folynak színeim. Tiszta lelkiismerettel, tárgyszeretettel írtam, hogy az ünneplők sorában mécses gyújtsak én is a nagy fejedelem, Bethlen Gábor nevének dicsőségére.

A magyar műveltség és nemzeti lét régi vára, Erdély ma idegeneké. A magyar egyetemmel, a magyar föld kincseivel mások dicsekednek, — hálátlan cselédek, akiket a magyar jóindulat befogadott, megmentett, nevelt, gondozott. Műveltté csak néhányukat tehattük, azokat is vesztünkre.

Most ők az urak, mi a szenvedők.

De az igazságon, amit itt el kell mondanunk — ez már nem változtathat.

Erdély fejedelemség.

„Erdély Magyarország bástyája.”

Ez a sokszor emlegetett mondás nemcsak egyszerű szállóige, hanem földrajzi és történeti tényekre épült igazság.

Ha a térképre tekintünk, csakhamar meggyőződhetünk arról, hogy amiként az ezeréves Magyarország a Kárpátok ölében a világnak legegységesebb és legtökéletesebben körülsáncolt országa, épen úgy Erdély ennek a területén belül, a maga külön hegykoszorújával egységes önállóságra hivatott. A főországhoz köti mégis két főfolyója, csaknem minden járható forgalmi útja és a főországgal közös államalkotó népe: a magyar.

Ugyanerre tanít a történet is.

Az egységes Magyar Birodalom történetében néhány évszázad kivételével mindig önálló test: végvidék vagy fejedelemség volt Erdély, de sohasem a főország riválsa, hanem mindig annak legerősebb támasza, védője, megmentője. Itt élt, küzdött, vértett értünk legmagyarabb nemzetségünk, leghősibb katonánk, Attila nemes sarja, a törhetetlen székely. Itt fejlődött legmagyarabb és legmagasabb kultúránk. Szabadságunk, irodalmunk, tudományunk és művészetünk megszentelt bölcsője ez a hely.

Így zeng ma is fülünkbe az ezeréves múlttól megszentelt földrajzi igazság:

„Erdély Magyarország bástyája.”

A magyar nép nem ismeri azoknak a boldog és szerencsés országoknak a sorsát, amelyek békés, bőséges századok hosszú során fejlesztették ki ragyogó kultúrájukat. A magyar önmagáért és más országok békéjeért vértett, mióta e föld lakója. Es amikor küzdelme a legváltóságosabb, helyzete a legkétségbeejtőbb, amikor két ellenség közé ékelődött a háromfelé szakított hazában, — éppen akkor teremti Erdély élő fáján legcsodásabb virágát: a nemzeti műveltséget, a vallásszabadságot.

A történelem megismétlődik.

Három századdal ezelőtt Magyarország már elszenvedett egy a maihoz hasonló összeomlást. Akkor a török támadta Európa keresztenségét és ellene a magyar küzdött egyedül. Mohácsnál 1526-ban elesett II. Lajos királyunk és ez egyetlen csatával országunk is elbukott. Déli és középső nagyobb része a török I. Szolimán szultáné lett, az északi részek Ausztria császáranál kerestek menedéket, csak Erdély maradt Szapolyai János fejedelem vezetésével önálló és magyar. És Erdély magyarságának önerején és okosságán kívül egyetlen védőjeül megérkezett e váltóságos idők nagy ébredése, a reformáció.

Erdély mentsvárában a magyarság olyan gyors kulturális fölvirágzásnak indul, hogy Tordán már a XV. század közepén törvénybe iktathatja János Zsigmond fejedelem és az országgyűlés **az egyetemes vallási és lelkiismereti szabadságot.**

Olyan igaz és jellegzetes megnyilatkozása ez a

magyar léleknek, amellyel e kis magyar sziget az egész világot megelőzte. Vallási békét teremtett akkor, amikor Nyugat-Európa a legkeserveőbb felekezeti háborúk színtere volt.

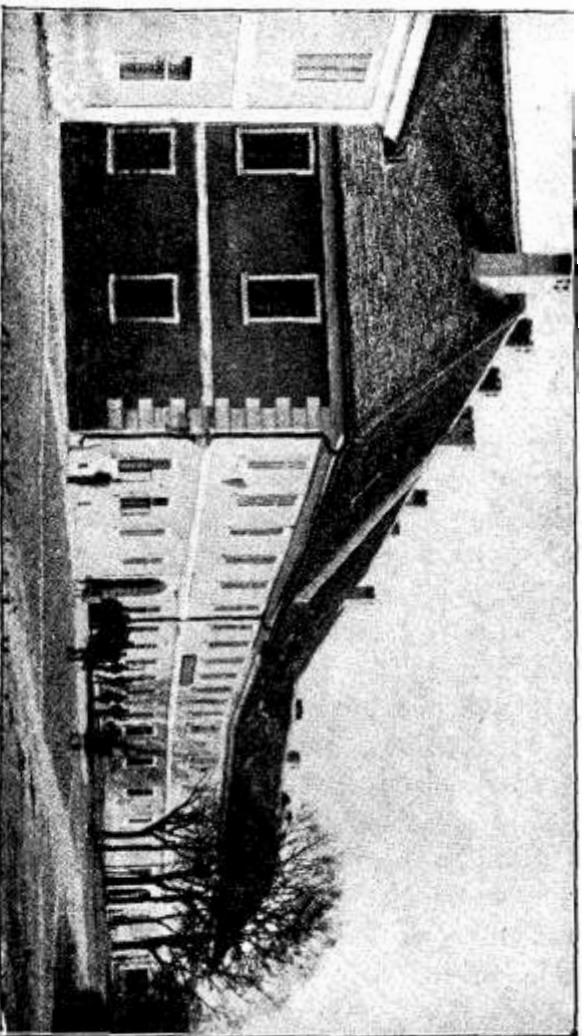
És ugyanez a fejedelemség megalapította 1622-ben, ma három évszázada, az első igazán tudományos színvonalú magyar főiskolát, a gyulafehérvári, később nagyenyedi Bethlen-kollégiumot, az akkori Európa legkeletibb főiskoláját.

A fejedelmi udvar lovagi iskolája.

A magyar szerénység menteteződni szokott, hogy a nyugatot védő küzdelmünk, a török ellen folytatott sokszázados harc miatt nem vehettünk részt a nyugati kultúra nagy alkotásaiban, hogy világszerte ismert tudósaink, művészeink a legújabb időkig nem teremhettek. Mégis talán ártana, ha régi kultúránk tényeit eltitkolnánk.

Legrégibb főiskolánk, az 1276-ban létesült Veszprémi Egyetem, rövid ideig működött. A Nagy Lajos király alapította Pécsi Egyetem másfél százados főnállása után, 1543 körül szűnt meg a török megszállás alatt.

A lovagkor később nálunk is kifejlesztette a fejedelmi udvarban a nemes-iskolát, amelynek növeltjei Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejében nemesi társaság néven az udvar köréhez tartoztak. Ezekből a lovagokból válogatta a fejedelem a nagyobb állami tisztségek betöltőit.

A Bethlen-kollegium első épülete Gyulafehérváron.

A nemes-iskolát Bethlen Gábor főiskolává akarta fejleszteni. Keserves pártharcok után lépett ő 1613-ban a fejedelmi székbe és az ő tizenhat évi uralma, 44 győzelmes csata árán, az első tartósabb békekéses kor.

A protestáns vallás-szabadságért Ausztria ellen vívott szerencsés hadjárata után 1621-ben a kolozsvári májusi országgyűlés kimondja, hogy a fehérvári iskolát academicum collegium-má emeli. E törvényt maga az azt indítványozó fejedelem hajtja végre. Még azon évben megkezdí az építkezést a gyulafehérvári várban. Ez az épület a főkaputól jobbra egy négyszögű kis park sarkán most is fönáll és legutóbb kaszárnyául szolgált.

Az első tanárok közt csak három magyar van: Keresztúri Pál, Gelei Katona István és Csulai György. De a fejedelmi bőkezűséggel megajánlott évi ezer imperális tallér, lakás, bor és búza olyan díjazás volt, amelyre az akkori német egyetemek legnevesebb tudósai is eljöttek Fehérvárra. Az első külföldi tanárok kiválóságát megítélhetjük a következőkből:

Piscator (Fischer) Lajos heidelbergi egyetemi tanár adta elő a hittudományt.

Opitz Márton az akkori Németország első poétája a klasszikái iskola vezetője lett.

Bisterfeld Henrik a matematikát és természet-tudományokat ismertette legendássá vált „láncos könyve” alapján olyan meglepő kísérletekkel, amelyek őt épenúgy az ördöggel cimborálás hírébe keverték, mint Németország régi természettudósait,

akiknek költői képe Goethe Faust-mesterében áll előttünk.

Legkiválóbb külföldi mesterünk mégis **Alsted János** a jeles filozófus volt. Ő volt a Bethlen-kollégium első szellemi vezére és a bölcsészeti tudományok előadója. Sok jeles munkájából kitűnik, hogy ő már a középkori skolasztika békítől szabadon gondolkodott. Noha a keresztén kritika világát akkor még, Descartes föllépte előtt, nem ismerhette, de encyclopedista irányáért őt már a nagy filozófus előfutárjául tekinthetjük.

Mellettük jeles segítő erők, collaboratorok is működtek s így mindent egybevéve nem kételkedhetünk abban, hogy az új főiskola kora színvonalán állott.

Az osztálytanítói rangban tartott magyar tudósok közt volt egy, aki külön is említést érdemel, ez **Keresztúri Pál**. Paedagogiai érdemeit Bethlen utóda, I. Rákóczi György fejedelem azzal ismerte el, hogy őt az udvarában fölállított aulicum collegium vezetőjévé tette. Itt aztán valósággal csodákat művelt a tanítás művészetében. Legjelesebb tanítványa Bethlen Miklós írja le naplóiban az ő módszerét, amely a jezsuita módszerek fölhasználásával a következő elveket követte. Mindent a tanuló anyanyelvén tanított. Fegyelmezésben humánus bánásmódot követett. Az írást és olvasást egyszerre vezette be. A nyelveket gyakorlati módszerrel, nyelvtan nélkül tanította. Egyszerre csak egy tárgyat vagy nyelvet vett elő, azután

ment át a másikra. Előbb a reális ismereteket vette célba, azután a földolgozást. Mindig Sokrates módja szerint, vagyis kérdések és feleletek alakjában tanított. És mindenekfölött nagy mestere volt a mnemotechnikának, mert az emlékezet munkáját mindenféle fogásokkal tudta elősegíteni.

Hogy a tudományos szellem és a kultúra becsülése külsőleg is elismerést nyerjen, Bethlen fejedelem alapító leveleivel egyidejűleg **Erdély minden papját és tanítóját családostul nemesi rangra emeli.**

Bethlen Gábor föelvé ebben az, hogy „az iskola nemesítő intézet legyen.” Váró Ferencnek, a kollégium volt igazgatójának és történetírójának¹ szavaival élve — „Bethlen Gábor fölismerte azt a megbecsülhetetlen társadalmi erőt, amelyet az iskola a közsorsban született, de tudományosan kiművelt tehetségek kiválasztása által, nemcsak közvetlenül az egyháznak, hanem közvetve, lelki átöröklés útján, az egyenesen leszármazó nemzedékek sorával, a nemzetnek kölcsönöz.”

A háborúban kipusztult születési arisztokrácia helyébe tehát szellemi arisztokráciát teremt. Mikor a külföld egyetemlein a tanulni vágyók magas díjakat fizettek, akkor a magyar nemes-iskola a szegénysorsú tanulót ingyen nevelte. És így volt ez a legújabb időkig.

¹ Bethlen Gábor kollégiuma. Első füzet. Nagyenyed 1903.

Az első magyar tudósok.

A nagy alapító termékenyítő lelkének csakhamar meg is jött a fogatja. Mint Zeusz fejéből a harcra kész tudomány-istennő olyan hirtelen és olyan csodás fegyverzettel pattant ki a magyar ugarból első tudósunk: **Apáczai Cseri János**.

Mint klasszikus hérosz egyetlen csapással akarja pótolni minden elmaradottságunkat és kora minden tudományos ismeretét egyetlen kötetben adja nemzeté kezébe: ez a **Magyar Encyclopaedia**.

Ő látta és nem titkolta hibáinkat. Tanári működése is azt mutatja, hogy világosan állott előtte az új főiskola eredeti félszége, idegensége és mindent elkövetett ennek megjavítására. Az akkori kollégium főhibáit három körülményben látjuk.

Az első az idegen nyelv. Az akkori Európában a művelt világ latinul beszélt és írt. Nálunk azonban a magyar nyelv uralkodott egyházban, irodalomban és politikában egyaránt. **A Török Birodalom és vele az egész kelet elismerte diplomáciai és kereskedelmi nyelvül a magyart.** Annál idegenebbül hatott az iskola és a német professzorok **latinsága**.

A másik hiba az idegen elem túlbecslése. Ez az irányzat az udvarnál, a külföldi tudósok befolyására annyira lábra kapott, hogy a növendékek, a candidatusok már Bethlen idejében a nemzetközi tudományosság talár-viseletét vették föl. Ennek az **idegen-tiszteletnek**, amelyre a magyar, önkárára mindig

hajlandó volt, következménye lón az is, hogy a külföldi egyetemeken hírnevet szerzett Apáczait hazájában mellőzték. Másodsorban, tanítói rangban hagyták és a kisebb tudományú brit papot, a kivégzett I. Károly udvari lelkészét, Basire Izsákot rendes tanáruul hívta meg az akkori fejedelem.

A kollégium harmadik hibája az az irányzat, amely alatt akkor Európa minden egyeteme szenvedett: a vitázó szellem, és pedig főképp **a hitviták túltengése** az igazi tudomány kárára. Az országba beözönlő és a katolikus egyházat védő jezsuiták kényszerítették iskolánkat arra, hogy a növendékeket főképp ékesszólásra, bibliai idézetekre tanítsák és nem látták, hogy ezzel a tudományt a felekezeti sikerekért fölládozzák.

Nyelvünk, magyarságunk és tudományunk megbecsülése! Ezért küzdünk ma is. Es e három nagy kulturális tényező elhanyagolását ama régi korszakban senki nem látta világosabban, mint Apáczai Cseri János. Ezekért a nagy igazságokért kél harcra és áll szemben vakmerően egész környezetével és végül félrevezetett urával, I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel is.

Már több munkája, köztük az Encyclopaedia is megjelent volt Hollandiában, hittudori címet is ott szerzett, egy nemes hollandi lányt is feleségül vett s csak ezekután tért vissza 1653-ban hazájába. Tizenegy nyelvet ismert ekkor és encyclopaedista tanulmányainál fogva széles látköre volt kora minden

tudományában. Mégis kedvezőtlen hatást okozott az a kritika, amellyel **De studio sapientiae** (Bölcsesség-tanulás) című székfoglalójában a kollégiumot és tanárait bíráló alá vette és az itthoni állapotokat, a tudományos elmaradottságot vádolta.

Célja pedig helyes volt, mert már ekkor, külföldi mintára főiskolát, vagy mint akkor mondták, akadémiát akart állíttatni. De hát senki se lehet próféta a hazájában. Az első szerencsétlen lépéstől fogva kiesett fejedelme kegyéből és életében soha el nem nyerhette a professzori címet. Jeles könyvét nem is olvasták el fölebbvalói. Csak a tanítványok serege tudta igazán méltányolni, azok tűzbe mentek volna érte.

A magyar Encyclopaedia.

A Magyar Encyclopaedia 11 része a metafizikáról, logikáról, számtanról, mértanról, csillagászatról, földrajzról, fizikáról, természetrajzról, orvostanról, építészetről, mezőgazdaságról, a naptárról, történetről, erkölcsstanról, jogról, politikáról és theológiáról szól 412 lapon. Bevezetésében híven elsorolja forrásait, tehát nem eredeti munka. Hiszen akkoriban a tudomány még vajmi kevés eredetit termelt a külföldön is. De mestereit jól válogatta meg. Vezércsillaga **Descartes** (Cartesius). Stílusa és gazdag magyar szókincse bámulatba ejtene még akkor is, ha nem volna **első kísérlet az összes tudományok magyar nyelvre átültetésében.**

M A G Y A R
E N C Y C L O P Æ D I A.

Az az

MINDEN IGAZ ES HASZNÓS
Böltféségnek szép rendbe foglalá-
sa és Magyar nyelven világra bocsátása.

APATZAI TSERE JÁNOS
által.

SENEC. 64. EP. IST.

*Est omnia a veteribus inventa essent : hoc
tamen semper novum erit, usus & inven-
torum ab aliis scientia & dispositio.*

ULTRAJECTI.
Ex Officinâ JOANNIS à WAES-
BERGE, clæ læ CLIII.

Újabb íróink sokat foglalkoztak Apáczai érde-
meivel és különböző oldalról méltatva így emel-
kedett fokról-fokra az” elsők közé a magyar Pantheon
csarnokában. Az Encyclopaedia ma is érdekes
olvasmány, mert kora gondolkodásának hű tüköré.

Az ásványokat, növényeket gyógyhatásaik szerint
ismerteti. A fémeket mercurius (kéneső) és kénkö
elegyének tekinti. Ismeri a zsibbasztó ráját, amely
„hidegsége által” a halász kezének „érzését elveszi.”
Említ egy Maivarban termő érző és érintésre össze-
húzódó füvet. A levélutánzó sáskát (Phylliumot) így
írja le: „A Cynibulon szigetben egy fának levelei
leesések után mennek.” A hiéna nemeinek meglepő
hasonlóságát, mint minden régi író, ő is azzal fejti
meg, hogy az „néha hím, néha ismét nősténnyé vál-
tozik.” És ezzel már példáját adtuk azoknak a ter-
mészettudományos tévhiedelmeknek, amelyektől e
kor írói hiába igyekeztek szabadulni. Néha megszólal
benne is a kételkedés: „A Fénix igen ritka madár
(talán nints is sehol a világon) Boldog Arábiában
mondatik élni hatszáz esztendőig,” de ez a szám-
adat bajosan egyez a következő 275. lapnak ezzel
a mondatával: „A varjú kilentz annyit él, mint az
ember, a szarvas négy annyit, mint a varjú, a holló
három annyit, mint a szarvas, a Fénix kilentz annyit,
mint a holló.”

Mesés lényei között ott van a baziliskus, a kígyót
evő szarvas, a „napot és holdat tisztelni láttató”
elefánt, stb. Emellett azt tanítja, hogy „a lélek oly

folyó rész, mely a vérnek legvékonyabb párájából áll”. És végül Descartes lélek-székhelye is megvan benne: „Minden érzékenységnek fészke a fenyő-makkotska az agyban”.

Az a kis toboz-forma szerv, az agyvelő közepén a csökevényes harmadik szem maradványa; akkor még nem ismerték az eredetét és helyzetéből ítélve azt hitték, hogy itt kell lennie a lélek székhelyének.

Annál fejlettebbek és modernebbek például Apáczai neveléstani tételei. És itt a XVII. század természetes neveléstani iskoláinak megértéséhez kell néhány adatot fűznünk. Amennyire megállapítható, e téren az említett Alsted mester volt az úttörő. Az ő elveinek visszhangját találjuk meg kitűnő tanítványa, Keresztúri Pál fönt idézett irányelveiben, Az ő híve és neveltje volt előbbi időben **Comenius Arnos János**, aki ez eszméknek a gyakorlatban is úttörő apostola és a szemléltető oktatás világhírű mestere lett. Hosszú ideig ő is hazánkban, Sárospatakon működött. Keresztúri-nak és Comeniusnak is tanítványa és szellemi örököse végül Apáczai.

Amennyire elhalmozta a rokonszenves Keresztúrit és a tekintélyes Comeniust a fejedelmi kegy, annyira szerencsétlen e téren Apáczai az ő nyakas magyarságával és kíméletlen igazmondásával.

Mikor Bisterfeld halálával és Basire meghivatásával másodszer is mellőzik a professzorságban, türelmét veszti és a főhatóságtól betiltott szabad módszer alkalmazásához kezd. Először is magyarul tanít.

Aztán Virgilius helyett kommentálás címén földrajzot, természettudományokat, bölcsészetet prelegál. Leckéinek híre kél. Tanterme megtelik hallgatókkal. Basire pedig üres padoknak perorálhat.

A cartesianus pör és az első katasztrófa.

Itt kél fel a brit papban a bosszúvágy és befolyását a fejedelmi udvarnál arra használja, hogy Apáczai ellen panaszt emel. Bevádolja, hogy cartesianus, presbyterianus, independens. Éppen annyi volt ez akkor, mintha ma kommunistának, vörösnek, szabadkőművesnek, mondanának nálujik valakit.

Basire nemcsak a versenytársat, hanem a szabadgondolkodó vallásreformátort látta benne és azt a törekvést, amely Cartesius szabad kritikájából kiindulva, a brit egyházak nagy reformjához és I. Károly kivégzéséhez vezetett. A szomorú végű angol király udvari papja óva intette, vagy talán fenyegette is fejedelmét, hogy majd ő is ilyen sorsra jut.

Ugyanekkor pedig a fejedelem anyja már maga is a presbyteri egyház híve. Keresztúri is menti volt kedves tanítványát. De mindez nem használ. A fejedelem dühében a toronyból akarja ledobatni a szabad szellemű professzort. Majd előbb elrendeli a nyilvános vitát, kényszerítve a készületlen Apáczait, hogy Basire ellen védekezzenek. A vita után megdorgálják és büntetésül a kolozsvári iskolába helyezik át.

Az ítélet elhangzott, de sújtó szava a Bethlen-főiskolának is halálos betűje lőn.

A növendékek ugyanis Apáczainak adtak igazat és csapatba verődve csaknem mindannyian otthagyták Gyulafehérvárt, az üres iskolafalakat és követték mesterüket. Így veti ő meg alapját 1655-ben annak a kolozsvári iskolának, amely valaminő formában a legújabb időkig fönmaradva végre mint kolozsvári egyetem 1870-ben főiskolává emelkedett.

Apáczai nemes lelkét nem ejti kétségbe sorsa.

„Ha oly időben születünk, mikor a legnagyobb tudatlansággal szemben a bölcsesség és ennek tanítói egy batkára sem becsültetnek, azonnal kétségbe kell-e esnünk?” írja egy helyen igazsága tudatában.

A kolozsvári iskolát híressé teszi és új, nagy terven dolgozik. Újra akadémiát akar és ennek tervét a fejedelemhez nyújtja be. Ekkorra már a fehérvári iskola tanárai is mind meghaltak vagy elszéledtek. És épen kapóra jönne a terv, amely szerint a gazdag fejedelmi adományokból fölállíthatnák a főiskolát.

De itt közbeszól ismét a mi magyar sors-tragédiánk.

Apáczait a tüdősorvadás ragadja el. A halódó iskolát pedig 1658-ban elsöpri a **tatárdúlás**. Szép reményekkel biztató virágzás után ismét háború, pusztulás, szenvedés, hanyattatás. A tatár és havasalföldi csapatok megrohanják a védtelen Gyulafehérvárt. A fejedelmi könyvtárat és palotát leégetik. A fejedelmi sírokat szétszórják és kirabolják. A maros-

menti Helikon alig 36 évi lelkes munka után megsemmisül.

* * *

Az első korszak, a kezdettel járó bajok mellett is eredményekről adhat számot. Az ismeretterjesztés encyclopaedikus iránya és „különösen a tanító módszerek fölvirágzása jellemzik e kort kulturális tartalom szempontjából. Történeti képe magában sötét és kétségbeejtő. Egy kultúrára hivatott faj küzd itt a létért és a műveltségért. A bibliás fejedelem maga karddal, tollal, vagyonáldozattal elüljár. De a barbárság tengerárja erősebb és elárasztja a kivirágzott kis békeszigetet. A nemes küzdő sírja megsemmisül, de tudományos eszménye halhatatlan. Az erdélyi magyar kultúra összeomlik, de poraiból mihamar föltámad, mert Apáczai mesés Phönix-e valahol talán mégis él e földön.

A nagyenyedi kollégium. A második katasztrófa.

A négy évig tartó háború után török támogatással **Apaffy Mihály** lesz Erdély fejedelme. A dúlás még alatta is folyik, falvak, városok rommá válnak, a tatár-török rablók százezrével hordják el magyarjainkat rabszolgának; de a szelíd lelkű fejedelem első gondja máris az elvesztett iskola újjáteremtése.

Bethlen János tanácsára Nagyenyedre, az iskolai birtokok középpontjába telepíti a fejedelmi intézetet és atyai szeretettel gondoskodik mindenről. Már a ko-

csárdi táborból kelt, máig fönmaradt fejedelmi rendelete intézkedik a legsürgösebb teendőkről. Szállásul adja a kollégiumnak az enyedi fejedelmi kastélyt és melléképületeket, vezetőlül Vásárhelyi Péter kolozsvári theologia-professzor uramat jelöli ki, gondnokul pedig a derék Bethlen Jánost.

Minden ügyes-bajos dolgot maga intéz. Eltiltja, hogy a bányából jövő sósszekerek a kollégium utcáján járjanak, nehogy a tanítást zavarják.¹ A várkastély kapuja fölött most is látható az ő szobájának az a kis ablaka, amelyből a szemközti kollégiumra látni. Itt ült a hagyomány szerint — ha Enyeden tartózkodott — Apaffy és e kis ablakból figyelte, hogy rendesen járnak-e a professzorok az iskolába.

Magyarország Fölvidékén ezalatt megindult az osztrák császár véres hódítása és a rekatholizálás. Börtön és kínpad várta ott a protestáns magyart. A sárospataki kollégium Erdélybe menekült és tanáraival együtt az enyedi kollégiumban nyert otthont. Ez a vendég-iskola tanáraival sok viszálykodásra adott alkalmat, mert az erdélyi tanárok nem tűrhették, hogy jövevény-társaik a brémai filozófus, Coccejus Jakab hívei legyenek és az egyházi fölfogásban olyan mértékben adjanak teret a szabad kritikának és vizsgálódásnak, amely itt még istentelenség számba ment. A vitát az egyházi hatóság békés megegyezésben oszlatta el.

Aki a nyugati protestáns kollégiumok belső életét

¹ Az erre vonatkozó rendelet a fejedelem aláírásával a kollégium birtokában van.

ismeri, az nagyon sok rokon-vonást fog belőle találni a nagyenyedi XVII. századi diákéletben. A tanulók közössége kis állam mintájára alakul itt is, hogy növendékeit az alkotmányos államélet gyakorlatába bevezesse. A tanárok ellenőrzése mellett az idősebb diákok: az esküdtek (jurátusok), vagy a fejedelmi pártfogoltak (principisták) állanak az egyes lakószobák élén és ezeket a senior és a contra vezetik. A kezdők szolgai teendőket végeznek, ennek fejében ingyen ellátást nyernek. Az idősebb diákok — Bell és Lancaster elve szerint —, a szobáikban lakó kisebbek korrepetálásával, tanáruk fölügyelete alatt gyakorlati bevezetést nyernek a tanítás mesterségébe. Ha tanulmányaikban kiválnak, akkor aztán különböző jótékony alapítóink támogatásával külföldi egyetemekre mehetnek, ismereteik kiegészítésére.

Az iskola egykorú rendelkezései gondoskodnak arról,

hogy a tanulók nevelő célzatú színi-előadásokat rendezzenek,

hogy botanikai kirándulásokra mehessenek,

hogy az iskola vagyoni gyarapodására vendéglőt nyisson — a Két Hattyú-szálloda még e század elején is megvolt —,

hogy mihelyest lehetséges, csillagásztorony emeltessek és kórház létesíttessék.

Rövid fölépülés után csakhamar új felhők jöttek. Az osztrák császárok kegyetlen, szabadságüldöző és vesztegető politikája életre hívta Északmagyarország

népének elkeseredését és 1703-ban megjelent II. Rákóczi Ferencnek, az utolsó nagy fejedelemnek új fölkelést toborzó kiáltványa: „Recrudescunt vulnera ...”
 „Sebeink fölszakadnak ...”

A labancok elleni harcban elesett diákok síremléke a nagyenyedi sétatéren. — A képen látható oltárkövet a megszálló oláhok kidöntötték.

Ez a mozgalom két táborra szakította az ország népét; a protestáns és szabadságharcos **kurucok** és az osztrákkal tartó és rekatholizáló **labancok** féktelen gyűlölettel pusztították, gyilkolták egymást eszterdőkön át. Erdély népe a keserves múlton okulva egyik párt mellé sem akart szegődni. Fölváltva, hol a kuruc, hol a labanc uralkodott és rabolt, amelyik éppen a katonáival megjelenhetett. Nagyenyed és különösen az iskola vezetősége, noha lelkük a kuruc ügyért remegett, minden óvatossággal igyekezett e harcoktól távol maradni, de hiába. Elfogtak egyszer egy osztrák kémeket Enyeden és ezt a kuruc-táborban megcsónkították. Ez az eset aztán elég ok volt Rabutin osztrák generálisnak arra, hogy a protestáns várost és iskoláját fölgyújtassa, romba döntesse és több száz polgárát meggyilkoltassa. A labancok ellen védekező magyarok sorában tíz enyedi diák is elesett. A többiek tanáraikkal a hegyek közé menekültek és Toroczkó város unitáriusai közt, meg a Székelykő nagy barlangjában folyt tovább a tanítás, amíg vissza nem térhettek a romok közé.

Az enyedi határban pedig kihajtott a legendás „két fűzfa”, a labanc-üző diák harcosok letűzött fűzfa-dorongjai, amelyeknek történetét világhírű elbeszélőnk, Jókay Mór olyan mesteri kis regénybe fűzte.

Pápai Páriz.

Így szenvedte el iskolánk 1704-ben második vértanúságát, második megsemmisülését.

De ebben a nagy csapásban, mint isteni gondviselés, segítségére jött egy erős akaratú férfiú, a tanárkar büszkesége, **Pápai Páriz Ferenc**. Ez az egyszerű tudós rendkívüli sokoldalúságával olyan magasságig nőtt minden kortársa között, mint a magányos jegenye a pusztán. Tudományossága, jóságos kitartása, férfias akaratereje és bölcsesége bámulatos.

Goethehez hasonlító, mindent átölelő szellem és hatalmas rendező-szervező talentum volt. Eredetileg orvosi pályára készült és négy német egyetemen tanult; Heidelbergben a választó fejedelem meghívta a bölcsészeti tanszékre, de ő nem fogadta el. Baselen doktori diplomát és orvoskari tagságot nyert, majd hazatért és 1680-tól csaknem 40 évig volt a kollégium professzora.

Tudományosságát csak akkor értékelhetjük, ha irodalmi munkái jegyzékét végigtekintjük.¹

1. Doktori értekezés. Basel, 1674. Három beteg nő betegségének leírása, erre nyerte el ott az akadémiai grádusát.

2. Pax animae — a lélek békességéről, Molinaeus nyomán franciából. Kolozsvár, 1680.

3. Rudus redivivum. Tigurum, 1684. Romlott fal

¹ Kitűnő életrajzát Dézsi Lajos tollából a Magyar Történeti életrajzok XIV. kötetében (1899) találjuk.

Pápai Páriz' Ferenc arképe.

felépülése, avagy a magyarországi és erdélyi ecclesiáknak a reformatio kezdetétől való históriájuk. (Magyarul kéziratban maradt, csak latinul jelentmeg.)

P A X.
CORPORIS.

Az-az:

Az emberi Test Nyava-
lyáinak Okairól, Fészkeiről, s az-
oknak Orvoslásának módjáról való

T R A C T A.

Mellyet mind elő Tudós Tanítónak Szájokból,
mind a Kegyeknek tudós Irásokból, 's mind pedig
maga fok Betegyek körül való Tapasztalásból sum-
maton össze-tesedett: es fok úgyve-fogyott Szegé-
nyeknek háznokra, mennyire lehetett, értelmie-
sen 's világosan Magyar nyelven kiadott:

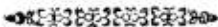
Ez harmadéori kiadással pedig fok helyeken, utól ne-
vezet érint a' *Nyolczadik egész Könyvvel* bővítet.

PÁPAI PARIZ FERENCZ,

M. D. *Helvétiaában azon Facultásában-Hisz-
Assessor, az Eryedi Colégiumban egyik Tansz.*

1 Ján. III. §. 18. §.

Tiszkelettel és valósággal.

KOLOSVARATT,

'Nyomt. M. TÓTFALUSI KISMIKLÓS által

1695. Egerben.

vünk; elterjedettsége abból látszik, hogy 1774-ig hét kiadást ért el. Nem orvosoknak készült mű ez, hanem házi tanácsadó, amelyre akkor az orvos-hiány miatt sokkalta nagyobb szükség volt, mint ahogy ma megítélhetnők. Utasításai még a gyógyszerek előállítására is kiterjednek, úgyhogy a maga idejében sok szenvedőnek ez a könyv pótolta a doktort is, meg a patikát is.

5. **Ars heraldica.** Kolozsvár, 1695. Az első magyar címertan és a nemesi rendet érdeklő ismeretek összefoglalása.

6. **Pax aulae.** Kolozsvár, 1696. Bölcs Salamon példabeszédei alapján írt elmélkedések.

7. **Pax sepulcri.** (A sírnak békessége.) Kolozsvár, 1698. Elmélkedés a keresztnél életről.

8. **Dictionarium** magyar és deák nyelven. 1708. A legelterjedtebb latin-magyar és magyar-latin szótár, több kiadásban még a múlt század végén is használatban volt.

9. **Pax crucis.** Kolozsvár, 1710. Dávid zsoltárai imádságokba átírva.

10. **Versek, levelek.** Alkalmi énekei, tanköltevényei erkölcsi tartalmukkal és formájuknál fogva is irodalmi becsüek.

Ez a meglepő sokoldalúság és termékenység magában is a rendkívüli talentum bizonyítéka. Pápai Páriz mint hivatásos orvos, Apaffy fejedelem házi-orvosa, az erdélyiek „Hippokrates”-e és Pax corporisával a magyar orvosi irodalomnak úttörője. Nem

kisebb szolgálatot tesz nagy szótárával a filológia ügyének. A kollégiumban fizikát, történetet és görög nyelvet tanít. De mindezek mellett egyháztörténet-író, filozófus és költő is egy személyben. „Óriási élet-erő és testi épség, hosszú életkorig törhetetlen, hatalmas rendező talentum” — írja egy életrajzírója. És ez a törhetetlen akarat volt hivatva arra, hogy iskoláját a legnehezebb időkben megmentse.

A protestáns világ segítsége.

Előbb tanulmányai céljából, de később fejedelme megbízásából követségben is többfelé járt Pápai Páriz Nyugat-Európában. Mindenfelé rokonszenvet keltett és a háborútól sújtott magyar protestáns ifjagnak mindenfelé ösztöndíjakat, alapítványokat szerzett. Akik itt-hon nem tanulhattak, azok Nagy-Britannia, Hollandia, Svédország, Németország és Svájc egyetemein nyertek ingyen elhelyezést, vagy tansegélyt. P. Szathmáry Károly könyve¹ szerint 28 egyetemen több mint 150 tanuló nyert alumniumot. Majdnem minden erdélyi főúrnak volt egy-két nevelt diákja, alumna és majdnem minden protestáns egyetem tartott ingyen vagy kedvezményesen egyet vagy többet, nem is számítva a kisebb pénzadományokat, sőt például Bremen és Groningen **minden ott tanuló magyar fiúnak ingyen ellátást adott.**

¹ A gyulaféhevár-nagyenyedi Bethlen-Főtanoda története. Nagyenyed, 1868.

Így segítette a nemes protestáns világszellem a magyar kultúrát akkor, amikor két gyilkos ellenség fojtogatta országunkat, a török és az osztrák és amikor szabadságunk, függetlenségünk és magyarságunk egyetlen öre a protestáns hit és különösen az erdélyi protestáns fejedelemség volt.

De még csak akkor jött el igazán a külföldi segítségnek az ideje, amikor itt a protestáns fejedelemség megszűnt és szép Erdélyünk az osztrák csapatok szabad prédájává lett.

Ekkor már a magunk erejéből semmiképp sem tudtunk volna segíteni nyomorunkon. Mikor Rabutin generális 1704-ben földúlja Nagyenyed városát és az iskola romokban hever, akkor előáll az öreg professzor, a bölcs, tapasztalt és kitartó Pápai Páriz és megtalálja az utat a művelt Britannia szívéhez. Imre fiát, aki éppen akkor járt künn az angol egyetemeken, tanulmányúton, elküldi Anna királynőhöz, a canterburyi érsekhez és más főurakhoz. Egyúttal gróf Teleki Sándor uram, a schola főgondnoka magyar díszkardot küld a királyi fegyvertárnak, Páriz még nagy szótárának egy díszkötésű példányát adja mellé, hogy kedveskedjenek. Erre Anna királynő országos gyűjtést rendel el és az eredmény 11,000 font sterling. Ez az a sok hálával emlegetett „**angol pénz**”, amelynek kamata a pusztulásból ismét megmentette intézetünket.

¹ „Faciám Hungáriám captivam, postea mendicam, deinde catholicam” — I. Lipót jelmondata.

Ez a különös szerencse éppen annak a korszaknak a küszöbén érkezik, amelyben az osztrák császári kincstár egymásután kobozta el a protestáns főiskola fejedelmi birtokait, donációit ama híres Habsburg-elv alapján, hogy „Magyarországot először rabul ejtem, aztán koldussá és végül katolikussá teszem”. József császár közbelépése és az újabb idők szelleme tudta csak megakadályozni, hogy ez a császári Programm az utolsó betűig meg nem valósulhatott és az iskola mindaddig biztonságban fejlődhetett, amíg ezt a birtok-politikát legújabbán át nem vették az Erdélyt megszálló oláhok.

Nevelésügyi és tudományos fejlődés.

Ebben a korszakban két tanterv is készül az iskolák irányítására, egyik a császári „ratio educationis” a katolikus iskolák számára 1777-ben, a másik a református iskolák vezetőségének, a marosvásárhelyi „litteraria commissio”-nak a tanterve. Az utóbbit az enyedi iskola egyik kitűnő tanára, Ajtai Abód Mihály dolgozza ki az összes, különböző fokozatú iskolák számára, az elemi iskoláktól kezdve föl a theológia, filozófia és filológia kurzusokig.

Ajtai európai hírű nyelvész. Latin grammatikája nálunk a legelterjedtebb kézikönyv, amelyet Benkő szerint a lipcsei tudós társaság is elismerésre méltatott. Görög régiségtanát nagy dicsérettel emlegeti Erdély első irodalomtörténésze, Bod Péter. De a tudós Ajtai jeles vezető

is volt. Mint az iskola gondnoka ő folytatja a nagy port az osztrák fiskus ellen az alapítványok megmentéséért és halálakor összegyűjtött vagyonát az iskolának hagyományozza. „Méltán neveztetetik a Collegium második Fundátorának” — írja róla kartársa, Benkő Ferenc.

Nem kisebb jóltevő volt Kovács József a jeles fizikus, akinek 15.000 forintos alapítványából mai napig sok.ezernyi könyvjutalmat osztogattak a jeles tanulóknak a kedves évzáró ünnepélyen, a dimissión.

Kitűnő, szónoklásban híres és lelkes magyar szellemű tanárok egész sora lép nyomukba: ott látjuk Bodola Jánost, a későbbi püspököt, Herepei Ádámot az aranyszájú historikust, a sokoldalú Hegedűs Sámuelet, a kitűnő bölcsezt, Köteles Sámuelet és a lángeszű Szász Károlyt, „a két püspök atyját”, aki az erdélyi politikai ébredésnek a múlt század elején egyik előharcosa, szellemi vezére s e mellett jeles számtantanár, kitűnő közjogász és képviselő.

De iskolánk úttörő szerepét csak akkor értjük meg, ha tanárai sorából kiemeljük azokat, akik a maguk idejében talán csak alig méltatott szellemi munkások voltak, de ma a magyar természettudomány zászlóvivőit látjuk bennük. Az akkori szónokiaskodó, humaniorákért lelkesedő világban nem ezeké volt az elsőség, de mai értékeléssel mégis övék a pálma. Nekik köszönhetjük, hogy a Bethlen-kollégium **nemcsak a jó papok és politikusok nevelőháza volt, hanem a modern magyar tudományosság bölcsője.**

A Magyar Tudományos Akadémia, Nemzeti Múzeum és a Természettudományi Társulat megalakulásával a múlt század 30-as, 40-es éveiben indul meg nagyobb méretekben hazánk szereplése a tudományok művelésében, de Erdélyben már jóval előbb olyan tudományos iskola keletkezik, amely ezt a földet történetünkben örökre emlékezetessé teszi és a külföld figyelmét is megérdemli.

Ki volt az első magyar fizikus?

Ha az ókori görögök első kísérleteit nem tekintjük, a mai fizika története voltaképpen a XVII. századtól kezdődik. Ekkor terjed el általánosan a gyakorlati természettudományok legfőbb segédeszköze, a **kísérletezés**.

Ekkor kezdték a természettant az iskolákban is kísérletezve tanítani. És ekkor kezdtek elterjedni a fizikai kísérletezés legegyszerűbb eszközei: az iránytű, a mágnes, nagyító lencsék, tükrök, légszivattyú stb. Az új és meglepő kísérleteket a közönség nemcsak érdeklődéssel és bámulattal fogadta, hanem néha félelemmel és idegenkedéssel is. Aki a valódi okokat nem értette, az fölötté, hogy a kísérletező ördögi mesterséget űz vagy az ördöggel szövetkezett. Elhitték, hogy az ördög azért segíti őt emberfölötti cselekedeteiben, mert eladta neki a lelkét.

Ebből a gondolatkörből fakadt a németek Faustmondája és e monda változatai hasonló okokból megszülettek nálunk is.

A magyar Faust, Hatvani István, a debreczeni főiskola szerencsés kezű orvosa és fizika tanára 1738-tól. Megelőzte őt Simándi István, a sárospataki kollégium fizikusa, aki külföldről hozott műszereivel már 1709-ben kezdett experimentálni.

De az elsőség mégis a Bethlen-kollégiumé.

Mikor a fejedelem 1629-ben német tudósokat hív az új iskolához, az elsők egyike **Bisterfeld Henrik**, a kitűnő fizikus volt. Ő nálunk végleg meghonosodott, itt nősült meg és egy politikai küldetés jutalmául nemesi birtokot is nyert a fejedelemtől Tövis mellett.

Simándiról, mint Hankó írja, azt tartotta a szó- - beszéd, hogy „mágus-könyvét szobájában láncra kötve tartja, az ördöggel cimborál.” Szórul-szóra ugyanez volt a gyulafehérváriak véleménye Bisterfeldről. Ez a hagyomány pedig azt mutatja, hogy bizonyosan ő is kísérletező fizikus volt. De maradt ennek kézzelfogható bizonyítéka is. Bisterfeld kísérletező eszközei ugyan nem maradtak meg, azok valószínűleg az 1658-iki tatárdúláskor pusztultak el. De megmaradt a monda másik tényezője, a láncos könyv.

Ez a könyv a máig megőrzött egykorú leltár szerint a múlt század elején még ott volt a Raritások gyűjteményében, Benkő professzor őrizete alatt és csak az 1849-iki fosztogatáskor tűnhetett el.

Hogy voltaképpen milyen lehetett az a láncos vagy mágus-könyv, arra nem nehéz feleletet adni. Szükséges kelléke volt az minden experimentatornak, mert

ebben voltak a kísérletekhez való útmutatások és rajzok. Ezért írja koszorús költőnk, Arany Hatvaniról ezeket a sorokat:

Hallgatva várnak,
Jöttére a tudós tanárnak.
Ki a fekete könyvben olvas

Nagyobb könyvtáraink régiségei közt most is akad efféle könyv. A rajzokban sok helyen szerepel az ördög alakja, például az optikai tünetmények illusztrálásában. Ezek az alakok talán nem is véletlenül kerültek oda, hanem szándékosan, azzal a céllal, hogy a hívatlan kíváncsiakban a misztikus tiszteletet fokozzák. És hogy a sok fáradtsággal írt, vagy másolt, kézzel színezett könyvet valaki el ne lophassa, egyszerűen láncra kötötték. Nálunk talán szokatlan és ezért föltűnő volt a könyvnek láncon őrzése, mert maga a könyv is eléggé ritka jószág lehetett akkoriban. De a külföldön ez nem volt új dolog. A szerzetesek könyvtáraiban is láncon tartották a könyveket.

A Nagyenyedi Kollégiumban később Pápai Páriz vette át a fizika tanítását. Ő szerezte a fizikai eszközöket is. De százféle dolga miatt alig jutott ideje azok bemutatására.

Annál buzgóbb kísérletező volt az utóda.

Marosvásárhelyi Tőke István, a kollégiumban bölcsészetet, számtant és természettant tanított és ő írta hazánkban az első kísérleti fizikát (a címlapját a túlsó lapon mellékelte másolat mutatja).

INSTITUTIONES
PHILOSOPHIÆ
NATURALIS
DOGMATICO-EXPE-
RIMENTALIS,
QVIBUS

VERITATES PHYSICÆ LUCU-
LENTIS OBSERVATIONIBUS ET EXPE-
RIMENTIS ILLUSTRATÆ AC CONFIR-
MATÆ, NEXU SCIENTIFICO METHO-
DICE PROPONUNTUR.

IN USUM AUDITORII
ADORNATÆ
CUM FIGURIS ÆNEIS ATQUE INDICE

A

STEPHANO TÖKE M. VÁSÁRHELYI,
PHILOS: ET MATHE: IN ILLUSTRICOL-
LEGIO ENYEDENSI PROFESSO-
RE ORDINARIO.

CIBINII TRANSYLVANORUM,
Annó MDCCXXXVI.

Impressit Johannes Barth Senior.

Az ajánlásban Alma Materének szenteli művét, mert ő is ennek a „Nevelő Anyának”, a kollégiumnak tanítványa volt valamikor. Emlegeti a természettudományok nagy haladását. Mintaképe Cartesius, aki a filozófiát megtisztítja a scholastikus portól és a szolgaság jármát lerázva, helyreállítja a filozofálás szabadságát. A kísérletezésben Toricellitől, Guerickétől, Boyleustól, Newtontól és más jelesektől vett példát. S ezért közli az elméleti törvények mellett a kísérleti mutatványokat is. Önérzetesen mondja előszavában, hogy „győzött mégis a habozóban a közjónak szeretete és egyúttal az a meggyőződés, hogy Isten látja én gyújtottam meg elsőnek a kísérletező tudománynak fáklyáját a világnak ebben a szögletében.”

Könyvének első része a természet általános törvényeiről, a második a „makrokosmosz”-ról, a világegyetemről szól, a harmadik a „mikrokosmosz”-t, vagyis az embertest belső szerkezetét és működését ismerteti.

Ez tehát több, mint a mai értelemben vett természettan; van benne a fizika mellett csillagászat, általános földrajz, természetrajz és ember-élettan is. A kísérletek eszközeit hat rézmetszésű táblán mutatja be. A táblák rajzait a szerző maga és Borsai Pál nevű tanítványa metszették rézbe. A bevezető képen az okoskodást a jelképező és ratio szóval jelzett alak egy tógás diák képe, vele szemben valószínűleg magát Tőke professzort ábrázolja a teleskopiumon

Tőke fizikájának bevezető képe.

nézelődő tudós, a megfigyelés — *experientia* — jelképezője.

A képeken ott látjuk a Heron kútját, a mikroszkópiumot, légszivattyút, Guericke gömbjeit, a légsúlymérőt, sötétkamrát stb. Ezek mind az enyedi fizikai laboratórium tárgyai lehettek. A kötet címlapját egy allegorikus kép előzi meg, ez a természettudományokat jelképezi. (Lásd a túlsó lapon !) A képekből látható, hogy a rézmetszés, amely a debreceni kollégium ifjúságának is virágzó foglalatossága volt akkoriban, Nagyenyeden sem volt ismeretlen.

Marosvásárhelyi Tőke István 1725 dec. 7-ikén foglalta el tanári székét. Az ünnepélyes beiktatást Várad Inczédi József, a kollégium akkori kurátora vezette be. Alkalmi beszédének címe: „A philosophia restauratioja a reformátusok enyedi nemes collegiumában”. A beköszöntő új professzor is az új filozófia dicsőségéről szól szokásos székfoglaló beszédében és Cartesius Renatust (Descartes) fogadja vezérlő mesterül a következő szavakkal: „Tu scis res naturae” (Te tudod a természetnek a dolgait). Mind a két beszédet nyomtatásban őrzi az iskola könyvtára.

Az az őszinte lelkesedés, amely az új tanár szavaiból sugárzott, csakhamar megnyerte a tanítványok szeretetét is. Két év múlva megüresedett a kollégium theologiai tanszéke és erre az akkori fölfogás szerint főtekinélyű helyre Tőke Istvánt akarták megválasztani. Az iskolai levéltár egyik iratában olvassuk, hogy a választás hírére összegyűlt a diákok sedriája és a

senior elnöklete alatt kérést intézett a főconsistoriumhoz, hogy ne őt válasszák. Mert őt ez ugyan „mélán illetné meg, mint minden scientiákban universalis experentiájú embert”, de eddigi tárgyában „ő kegyelmén kívül egész hazánkban arra készült embert nem találunk.”

Halála előtt egy évvel, 1766-ban még egy munkája jelent meg Nagyenyeden: Elmélkedés a látható világnak nagyságáról. Akkoriban gyakori beszéd-tárgya volt a Mars csillag, amely a coniunctio helyzetében állítólag nyolcszoros nagyságban volt látható. Ebből indul ki az értekezés.¹

Bizonyos fokig idegenné teszi irodalmunkban Tőke István munkáit az a tény, hogy latinul vannak írva. De nem szabad felednünk, hogy akkor magyar nyelvű tudományos irodalom alig volt. Csak egy félszázaddal az ő munkája után szólal meg az úttörő, Benkő Ferencz magyar nyelven (1790-iki székfoglalójával). A pataki kollégiumban pedig még két évvel később határozzák el, hogy „a Physica és Mathesis magyar nyelven taníttassanak.”

Tőke István ideje óta valószínűleg mindig voltak a kollégiumnak kísérletező eszközei. És az ő jeles

¹ Teljes címe: Consideratio magnitudinis mundi adspectabiiis, methodo synthetica, geometria familiari institute: nuper admodum publice ventilata. Nunc verò ad conspectum in coelo singularis phaenomeni stellae Mártis octuplo maioris in coniunctione: postlimina recognita aucta, et pro uberiori astrophilorum informatione, opera Typothetae publici jurisfacta esi. N. Enyedini 1766.

utódai, a két Kovács József, akik közül az első Krüger Gottlieb fizikáját adta volt ki magyarul, majd Szász Károly, Kasza Dániel bizonyára nem hevertették az eszközöket hiába. De a régi gyűjtemény és a szertár, mint alább ismertetjük, szomorú véget ért 1849-ben.

Most pedig az olvasóra bízhatjuk annak az eldöntését, hogy e kiváló férfiak közül melyiket tekintse az első magyar fizikusnak: a meghonosodott német experimentátort, Bisterfeldet, vagy a fizikáról először író Apátzait, vagy az első kézikönyvünk megíróját, Tőke Istvánt. Mind a három a nemes Bethlen-kollégium dicsőségét hirdeti.

A legrégebb magyar múzeum.

A világ első múzeuma, amelytől a név is származott, Alexandriában a Ptolemaiosok híres Musaeuma volt. Akkor még ez a szó nagyon is mást jelentett, mint most. Sok tekintetben jobb és célszerűbb volt a berendezése. Igazi otthona volt a tudománynak. Benne volt Egyiptom nagy fejedelmeinek néhány l^gezer kötetes könyvtára, de benne laktak maguk a tudósok is. Természettudományi gyűjteményt akkor még nem ismertek, de a Serapis-templom csarnoka, az akkori „kis múzeum” telve volt fizikai és csillagászati műszerekkel és a természettudományoknak a szó mai értelmében ez volt a bölcsője. Kiszámíthatlan kár, hogy a tűzvész martaléka lett. Párját megteremteni mai napig sem tudták.

Múzeumok a középkorban is voltak; de inkább csak könyvgyűjtemények voltak bennük. Csak az új világrészek fölfedezése adta meg a múzeum-csináláshoz az alap gondolatot: ritka tárgyakat tartósan összegyűjtve megőrizni.

Mikor Columbus első útjából visszatért, valóságos világcsoda volt az a sokféle állat, növény, amit részben elevenen, mutatóban elhozott. A műveltségben akkor Déleurlópa latin államai vezettek és itt születtek meg az első raritás-gyűjtemények. Az állatbőröket megszáritották és kitömní is megpróbálták, az apróbb és kényesebb fajokat pedig a mór alchimia révén már ismeretes borszeszben, alkoholban őrizték.

Jóval később keletkeztek az északi népek múzeumi. A **párisi** 1626-ban, a **londoni** csak 1735-ben jött létre, de jó ideig ezek is inkább csak könyvtárak voltak, nem pedig a szó mai értelmében vett múzeumok. A legtöbb nagy múzeum, a XVIII. században létesült, tehát mi magyarok e téren csak néhány évtizeddel maradtunk el a nyugati kultúrától.

Magyarországon egyetlen gyűjteményről tudunk, amely nagyságával és régiségével is elsőként szerepel, ez a budapesti **Magyar Nemzeti Múzeum**. A vidéken ma már sok kisebb-gyűjteményünk van, de régisége tekintetében csak kettő jöhet számításba a Nemzeti Múzeum mellett: a Bethlen-kollégium gyűjteménye Nagyenyeden és a Budapesti Tudomány Egyetem gyűjteményei.

Vessünk számot rövidesen e három régi múzeum keletkezésével.

A Nemzeti Múzeumot, mint tudjuk, gróf **Széchenyi Ferenc**, István atyja, alapította 1802-ben. Könyvtáron kívül csak némi érem-gyűjtemény volt benne kezdetben. Régiségtára 1814-ben nyílt meg, természettára 1810-ben, dó külön állattára csak 1870-ben. Múzeumi jellege tehát 1810-től számítható.

A Pesti Egyetemen **Piller Mátyás** volt az első természetrajztanár, aki tanítása érdekében maga is gyűjtött természetrajzi tárgyakat. E tárgyak állapotáról, fajaikról stb. nincs pontosabb adatunk. Megmaradt azonban családja birtokában az ő ásványgyűjteménye és ezt hosszas pörlekedés után 1801-ben megvette attól az egyetem. Ez a gyűjtemény vetette meg alapját a Pesti Egyetem múzeumának. Ennek a keletkezését tehát 1801-re tehetjük.

A **Bethlen-kollégium Múzeuma** a könyvtáron kívül igen becses régiségtárból, néprajzi csoportból és ötvenezer darabot meghaladó természetrajzi gyűjteményből áll ma. Ez azonban csak a múlt század 70-es évei óta keletkezett, mert a régebbi gyűjtemény 1848 végén és 1849 elején rablók prédája lett. Szerencsére azonban megkerült a kollégium régi múzeumának a naplója és ennek alapján erről a régi nevezetességről, kultúránknak e páratlan becsü tényezőjéről pontos adatokkal szolgálhatok.

Mindjárt elüljáróban megállapíthatjuk, hogy a **gyűjtemény naplója 1790-nel kezdődik** és a bejegye-

zések javarésze 1800 előtről való s így jóval előbb-ről, mint az Egyetem, vagy a Nemzeti Múzeum. **Kétségtelen tény tehát, hogy a legrégebb magyar múzeum a Bethlen-főiskoláé.** Hogy ez a gyűjtemény mennyire felelt meg a múzeum fogalmának, arról a napló tüzetesen fölvilágosít.

Megtudjuk belőle mindenekelőtt, hogy: *„Anno 1778 néhai Galambos Mihály professorrá tétetvén a német nyelv és a geográfiában, tsak hamar azután a természet históriának tanítása is parantsoltatott a felsőbbektől; melyre nézve egy kevés gyűjteményt arra egybe szerezvén 1789-be szerentsétlenül elhalálozott ...”*

Úgy tudjuk, a saját pincéjében a must párája ölte meg a derék Galambost. Utódaul pedig Benkő Ferenc nagyszebeni református papot, a híres hit-szónokot és természettudóst hívták meg 1790-ben.

Mikor **Benkő Ferenc** tanszékre lép, először is megvéteti 180 forintokkal előde, Galambos gyűjteményét, azután hozzáadja a maga „6 tomus herbariumát”, ásványait és a főkurátor, Bethlen Gergely gróf, meg mások becses adományait, így alakul ki a kollégium gyűjteménye.

Benkő Ferenc nemcsak elismert tudós és a jénai tudós társaság meghívott tagja volt, hanem kitűnő érzékű tanítómester és népszerűsítő író. Ezen a téren is bizonyára a legelsőek egyike. **Parnassusi Időtöltés** címen olyan évkönyvet adott ki — hét kötete jelent meg —, amelyben egymaga a legkülönbözőbb

tárgyú ismertető cikkekkel szórakoztatta az okulni vágyó olvasót, különösen az erdélyi főurakat és hölgyeket.

A Parnassusi Időtöltés hetedik darabjának egyik fejezete épen az „*Enyedi Ritkaságok*” címet viseli és ebben az említett napló egy részének fölhasználásával maga számol be múzeumáról 1800-ban. (Mindkettőnek összeegyeztetett, szövegét a kollégium 1904. évi Értesítőjében egészben közöltem.)

„*Az új kollégiumba a kis auditoriumon belől va-
gyon a Museum ilyen homlok-írással: Raritatum el-
rerum naturalium Museum: a ritkaságoknak és ter-
mészeti dolgoknak museuma v. gyűjteményes háza*”
— írja a Parnassusi Időtöltésben, „*melyben tétettek
állal 1796. évben:*

1. *A kollégiumnak volt kő- és értzbeli gyűjteménye,
mely N. Prof. Galambositól vásároltatott és más jói-
tevőknek is ajándékaikkal szaporítatott, a mely
improtocolláltatott a harmadik catalogusba.*

2. *A ritkaságok.*

3. *A természet históriájára tartozó könyvek, amely-
lyek vágnak az első catalogusba.*

4. *Az újabban nyert Gróff Bethleniana Minerolo-
gica collectio, a mely vagyon a negyedik catalogusba
improtocollálva.”*

Az említett 1., 3., 4-ik katalógusról nem tudok, de a legérdekesebb a ritkaságokat ismertető 2. számú, az a kék-sárga díszítményes, bőrsarkú, kéregpapiros-kötésű kötet, amelyről, mint naplóról már említést

Benkő Ferenc arcképe.

Az eredeti olajfestmény Ajtai Mihály műve és két példányban van meg, egyik a kollégiumé, a másik a Benkő család tulajdona.

tettem. Címtábláján egy szívalakú címkén ezt olvassuk:

Catalogus raritatum et benefactorum. No. II.

(A ritkaságok és adakozók jegyzéke.)

Ha már most gondolatban befordulunk a „kis kollégium” árkádos folyosóján át az épületbe és a fönti címtábla elolvasása után az ajtón benyitunk, ott állunk az első hazai múzeum bolthajtásos csarnokában:

„Az ajtón belől két hamuszínre feslett üveges thékákban¹ vágynak a kövek, földek, sók, égő matériák, fél és egész értzek, a petrificatumokkal (kövületekkel), — mintegy 865 nagyobb darabok.

Egy három szakaszból álló üveges hamuszín thékában vágynak a ritkaságok:

a) *A legalsó résziben, a tojókákban vágynak a tsigák, bogarak, pillangók és más inaktumok mintegy 1600 számmal.*

b) *A középső résziben vagon a lithophilacium vagyis a régi görög és római mithológiára, vagy pogány istenek és a külső dolgok históriájára tartozó, régi kövek és monumentumokról le vétetett gyps vagy gyanta kövekben öntött képek, tizenkét egymásban járó táblákban 901. számmal*

c) *A felső résziben három emlékezet-táblák.”*

A Parnassusi Időtöltésben részletesen is leírja

¹ Ez a két théka vagyis szekrény ma a kollégium néprajzi gyűjteményében áll.

ezt a három aranyozott rézemléktáblát és még egy negyediket is. Az első Bethlen Gábor emlékére készült.

„d) Ugyan ennek a thékának felső résziben található a következő ritkaságok, természetiek v. kézi munkák:

Amerikai kókuszdió, szeretsendió, 1 pár fapaputs, nagy tengeri tsigák 3, ráklábok 2, a kard- és fűrészhalaknak orrok és egy gyöngyös halbőr ...”

Folytatólag aztán arany- és ezüstrégiségek, római és görög „antikok”, „régibálványok és eszközök”, köztük egy Jupiter, egy Pygmalion — és Apolló-szobor — részletesen leírva.

A „Hazabéliek” rovatában nagyon vegyes tárgyakat találunk együtt mindenféle, nem nagy jelentőségű ócskaság között: „a régiek kigyókőből való fejszéjek és tsákányok — mellyeket a köznép menyköveknek tart”, — nyilván neolith-kori kőszerszámok. „Egy darab *Carcharias*-fog petrificálva. Régi parittyakő Háromszékből . . . Szőr gollyóbis, a mely a marha gyomrában találtatott.”

Ez a szörevésben szenvedő állatok belében képződő gömb az állatorvostanban *lapis bezoardicus* nevet visel, mert különösen kecskében gyakran található; az említett darab több társával ma is megvan a kollégiumban.

„Egy embernek bőre kikészítve és kitöltve; ki életiben kolosvári kovács mester ember volt, és Binder Józsefnek hivatott . . . Egy kolosvári 33 esztendő

asszonynak májából kivett calculus-kövek . . . Egy fehér gödény azok közzüll, melyek északról jöven, nagy sereggel mentenek délfelé által az országon 1795. és több más madarak. Egy tzethaltsög. Egy elefánt fog lántzon.”

A két utóbbi tárgy szintén megvan a kollégium mai gyűjteményében és történetük érdekes módon kapcsolódik a múzeum tragikus sorsának folyásába. Az 1848. év végén a szabadságharc kedvezőtlen fordulatával Enyed védetlen maradt. A férfilakosság java honvédnek ment, csak néhány osztrák tiszt és közlegény lézengett a városban. A környéken véres összeütközések folytak magyarok és oláhok között. A kollégiumba betörők hatoltak be. Az igazgatóság szorultságában az ott állomásozó osztrák ezredtől katonai védelmet kért. A posztokat oda is állították a Múzeum elé esténként, de azért a lakat reggelre mégis mindig le volt törve és a becses tárgyak napról-napra fogytak. *Öreg* polgárok tanúsága szerint, maguk az osztrák tisztek vitették el oláh szekerekkel Szeben felé. Egy este épen ilyen megrakott szekér haladt délnek, föl a meredek Tövis-utcán és a téli sárban szerencsésen el is akadt. A szekeres dühében két hosszú csontforma tárgyat lekapott, azokkal emelte ki a sárból a szekeret és aztán, hogy a szekér könnyebb legyen, meg, hogy észre ne vegyék a reábízott két furcsa darab megrongálódását, mind a kettőt belökte egy pincébe. Ott találták meg másnap, az egyikről a vaslánc hiányzott, a másiknak a vége töredezett, ezért rövidebbek

ma, mint ahogy Benkő írja: egyik 4 sing volt, a másik 2 sing, 2 és fél fertály.

De nézzük ám tovább a thékákon kívülálló dolgokat!

„*Úrias láb szár, vagy valami nagy állaté, (mam-muthcsont). Egy strutz tojás. Két testű, egy fejű természet-játéka, bárányba . . . Egy tövis disznó spiri-tasba. Bánátusi skorpiók. . . Három vízi bornyú és egy néhány kígyó tojás . . . Egy pár kitöltött kis kolibri madár. Két méhész madár Amerikából, a bujdosók neméből való — Apiaster ... A rebellis oláhok fejei, Hóra és Kloska képei üveg alatt, készítette tojás deák Kóré, 1784.*

Rinotzeros 1 singnyi szarva, egy napkeleti Babi-russa sertésnek $\frac{3}{4}$ fertály sing agyara és más apró-ságok, tengeri gyek, skorpiók, klárisok a G. B. kol-lekctzióból...”

Mindezekből a mai gyűjtemény alig mutat föl egynéhány darabot.

„*Az ajtók megett két szabad thékáokban vágnak a naturális históriára vonatkozó könyvek, u. m. a) Régi és újabb minerologusok, Plinius, Agricola, Va-lerius, Scopoli, Gmelin, Fichtel, Born, Delüek, sat.*”

A botanikusok közt ott van Haller, Murai, Pallas, Pavius — és 1309 szárított plánta. Az Enyedi Ritka-ságokban közreadott részlet így végződik:

„*A museum fő gondviselése Benkő Ferentz mos-tani naturalis históriáé professor kötelessége adjunc-tus deák thekárius B. Nagy Lászlóval, aki sokat fára-dozott a museum körül.*”

A katalógusban ezeken kívül a 21. laptól az adományozók neveit találjuk. Az adományokat itt részletesebben is leírja a diák, pl.:

„1807. Hozott a museumnak egy topplitzai igen ritka tiszta-fenyő-fa petrificatumot Thordáról tiszt. Vajda Sigmond úr.”

Itt említetik, hogy Bethlen Gergely főkurátor adott többek közt:

»3. *Egy microscopiumot v. nagyot mutató üveget...*

7. *Egy falon függő rámás flórentziai igen szép romlott épületes és festett márványt.*” (Ma rom-márvány a neve.) stb.

Nalázi József főkurátor is adott 52 madarat, ezek közt volt az említett gödényeken kívül:

„... *egy vad hattyú, vad páva vagy fajd tyúk, két nádi bika, egy kotsok (= kócsag), egy kék orrú rétze (talán Erismatura leucocephala), két rószaszin laplandi húros madár (talán Pastor roseus), méhészmadár, egy ökörszem, etc. Tantalus sat.*

Tógás deákok Fazekas Sámuel és Gaál Miklós adtának egy mész kristályt és három darab Antimonium értzet.

Adott tiszt, professor Benkő Ferentz uram egy erszény csináló czinegének a csombordi berekben találtatott fészket. „

Azóta a csombordi berekből csak néhány vén nyárfa maradt meg és nem fészkel benne többé az egykor közönséges függőfészkes cinege.

„*Ao. 1804. Az most kiásott muntseli régi római*

várban találtatott régi búza, beadta tiszt, professor Herepei Ádám úr júniusban. Nb. e meg szaporított Nagy Pál tógátus által.”

A legcsudálatosabb darabokat azonban külön tartogatták a „*mirothetziüm*”-ban. Vannak itt

„ . . mesterséges fakalányok, fegyverek, tsizmák, a Béli Pál páltája és a mellyek a könnyen hívőknek legnagyobb tsudálkozást okoznak, az Atilla pipája s koppantója, ----- a Bisterfeld professor lakatos boszorkányos könyve, a Lót feleségének nyelve s több ilyenek, melyek valósággal szép régi ritkaságok-, hanem az elnevezések igen rendesek ...”

Ne mosolyogjunk a tárgyak e tarka jegyzékén. Akkor még régiség, néprajzi és állattani tárgy között nem tettek megkülönböztetést: csak a meglepő voltát csodálták, csak raritás volt az mind. De a gyűjtemény sokoldalúsága és gazdagsága, részben tudományos rendezettsége így is méltánylást érdemel. Nem volt semmi esetre hátrább, mint Németország egyik-másik egykori múzeuma.

Így fejlődik, gyarapodik lassan a régi gyűjtemény professzorok, nagy urak és szegény tanulók buzgó közreműködésével 1815 november 8-ig. Ezzel a nappal zárul az utolsó bejegyzés. Benkő Ferenc halála után már kevés a változás, mígnem 1849 január 8-án beköszönt az enyedi gyásznapi, az oláh parasztlázadók betörése egy magyar város egész védtelen lakosságának lemészárlása és annyi fáradtságos munka pusztulása, megsemmisülése.

Az első magyar minerologus.

Az enyedi múzeum megteremtője tudományos munkásságával is megérdemli, hogy vele megismerkedjünk.

Nyugoti Európa műveltségével mérkőzvéen, gya-korta mentegetjük elmaradottságunkat török világgal, sok háborúsággal. Pedig nekünk is voltak mindenkoron jeleseink. De hányat nem becsültünk, nem értettünk. És hányat elfeledtünk, mert

„Oh e hazában olyan sok jeles
Sírján ringatja vándor fuvalom
A feledésnek tüskebokrait!”

Amikor a XVIII. század vége felé a nemzeti ellenhatással újraébredt irodalmunk, mindenfelé iskolákba csoportosultak az írók: franciások, németesek, latinosok, magyarosok, Bécsben, Kassán, Szegeden, Debrecenben. Csak Erdélyben nem alakul külön iskola, nem szólal meg a szépirodalom múzsája.

Erdélyben a nemzeti ébredést inkább tudományos művekkel szolgálták többek közt Gyarmathi Sámuel, Bőjthi Antal, Aranka György, Benkő József, a botanikus és történetíró, Benkő Ferenc, Bod Péter, később Döbrentey és a két Bolyai. Még nem szövetkeznek társasággá, iskolává, de szinte egymaga alkot iskolát közöttük Benkő, a sokoldalú enyedi professzor.

Kisbacoeni, sepsibacoeni és bardóci **Benkő Ferenc** Magyar-Laposton született 1745 januáriusában. Tanult a nagyenyedi kollégiumban, Svájcban, Jenában

és Göttingában. Természetbúvár hajlamait Ribitzei Ádámmal, a híres erdélyi bányásszal folytatott levelezése és Gmelin olvasása ébresztették. Gmelin János Frigyes, a göttingai orvostanár és természet-tudományi író, aki Benkőnek tanára volt, lelkesedésével és sokoldalúságával példaképe is lehetett. Erre vall az, hogy Benkő első munkája, a Werner ásványtanának fordítása már egyetemi hallgató korában, Göttingában elkészült.

Tanulmányútjából hazatérve, a szebeni „reformata ekklézsia” első papjául választják. Itt öt év alatt „kötelmei hű teljesítése, nemes jelleme s megnyerő gyengéd modora által minden rangúak becsülését kivívta.” Szabad ideje alatt pedig folytatja kedves tudományának, az ásványtannak művelését. Szakértelmének és gyűjteményeinek híre elterjed Nagy-Enyedre és itt Galambos Mihály halála után őt választják 1790-ben a német nyelv, földrajz és természetrajz tanárává. Itt folytatta ezután 26 évig csendes és áldásos működését és itt hunyt el hosszas betegeskedés után 1816 decemberében.

Mint pap az akkori Erdély egyik legkitűnőbb szónoka lehetett. Erre mutat az „Örvendetes és Szomorú Dolgok” címen kiadott tíz prédikációja többek közt a császár halálakor és a nagyszebeni templomavatáskor elmondott beszéde.

Egyes kéziratai az erdődi zsinatokról és Erdély római inscriptióiról szólnak, mert a régi fölíratokat is szorgalmasan gyűjtögette kirándulásain.

Szépirodalmi alkotása a „**Párnassusi Időtöltés**”, amelyből esztendőnként egy-egy darabot adott ki 1790-től 96-ig. Ez a változatos, vidám, egyszerű és világos modorban írt olvasmány általános tetszésnek örvendett az akkori világban. Elvezetlennel forgathatjuk ma is, de már alig képzelhetjük el azoknak az örömét és lelkesedését, akik ebből ismerhették meg hazai nyelven először a görögök és rómaiak életét, keleti utazók tapasztalásait, ismeretlen népek szokásait, az enyedi ritkaságokat stb. Ásványtani részleteihez alább még visszatérünk.

Bennünket azonban jobban érdekelnek Benkő tudományos munkái s kiváltképpen ásványtani kézikönyvei. Ezekkel kapcsolatban a közkézen forgó Pallas Lexikonnak egy téves adatát kell helyreigazítanunk. Az ásványtanról szóló cikk szerint ugyanis „az első magyar ásványtant **Zay Sámuel** orvosdoktor írta: *Magyar Minerologia avagy az Ásványokról való tudomány, melly a Természet első Világának eddig ismeretes mindenféle Szüleményeit Magyar Nyelven terjeszti élőkbe. Komáromban. 1791.*” Ez **nem az első ásványtan magyar nyelven**, mert szerzője ismeri Benkő munkáját, sőt 23-ik oldalán idézi is annak megfelelő adatát. Nyelvezetében, sok adatában, de még beosztásában is Benkő-t követi, akinek ásványtanai több évvel megelőzték az övét. Az első a Magyar Werner, a második a teljesen önálló és eredeti **Magyar Minerologia, az első magyar ásványtan**. Ismerkedjünk meg rövidesen mind a kettővel.

A' Bányász Tudomány, és a' Lipszai Gaz-
daságról értekező, Tudós Társaság' Ne-
mes Tagjának

VVERNER ÁBRAHÁM URNAK
A'
KÖVEKNEK ÉS ÉRTZEKNEK
Külső
MEGESMÉRTETŐ JEGYEIK-
R Ö L

Irott. Éép, és igen hasznos, Könyvetskéje,
mellyet, Hazájának, és a' Tanuló Ifjuságnak,
lehető Hasznára Magyarra fordított és a két
Magyar Hazabéli, 's más Idegen Kő 's
Ertz Nemökkel-is, a' Példákban meg-
bővített,

BENKÖ FERENTZ.

R. P.

Göttingába, 1782. Ektendőbe.

K O L O ' S V A R A T T.

Nyoms. A' Reform. Koll. Betüivel, 1784. Ekt.

A Werner-fordítási első patrónusa, Ribitzer Ádám emlékének ajánlja. A címlap árnyékképe valószínűleg Benkő-t ábrázolja. A maga korában nagyon elterjedt meghatározó könyv fordítása ez, kiegészítve Leske, Fichtel, Born, Benkő József és a szerző adataival. Fordítójának fő érdeme az, hogy megteremtette benne a magyar ásványtani műnyelvet, amely azóta sokat változhatott, de sokat öntudatlanul is megtartott.

Nagyon igazságtalanok volnánk azonban, ha ebben a munkájában csak a fordító érdemeit akarnók meglátni. Mert az eredeti szövegbe iktatott hazai példák már itt is igazolják ásványismeretének gazdagságát. Nem volt ő könyv-tudós, hanem igazi természet-, bűvár, aki a külföldet és hazánk nagy részét beutazva, gyűjteményekben, bányákban és a szabad természetben mindenütt közvetlenül gyűjté ismereteit, adatait, jegyzeteit. Maga szemével látta a természet kőszület, amelyről ír, „*Vulkáni passuson, Hátszeg vidékin, Dánfalván, Oláh-Köblösön, Sóllyomtelkén, Kolosban*”. Ismeretes előtte a „*szászlónai Enyves Agyag vagy Hollyagos Föld, melyből a Hollyagosokat¹ tsinálják*”, a torockói karneol és tejszínfehér opál, a topánfalvai mágnesevaskő (?), a verespataki Zeolith, meg a „*sok fővényből összeállott kövek: Feleken, Kolozsvárnál*”, amelyeket máshol *gyülevésköveknek* nevez (konkréciók).

¹ Mész tartalma miatt hólyagosan égett cserépedény, amelyben a víz soká friss marad. Újabban már nem készítik.

Jelenleg is ismeretes tárgyakra vonatkozik nem egy följegyzése, aminő „*Gyerővásárhelyi Kőpénz (Teufelspennig)*”, a „*Lentsekövek a Kalotaszegen*” (= Nummulites, „*Tubiporitesek, Mille és Madriporitesek Ribilzén, Zarándvármegyében.*” Az a „*kigyókő (Lapis serpeninus), melyből eszközöket készítenek és találtak Torockón is*”, nem serpentin, hanem zöldes tarkázatú augitporphyrit. A kőkori ember valóban csinált belőle eszközöket. „*Melyeket nálunk menyköveknek tartanak,*” — s ez a néphit azóta sem változott.

Hogy ásványtani működését megismerjük, érintenünk kell közbevetőleg azt is, hogy **Benkő** a **Werner** iskolájához tartozott. **Werner Ábrahám Gottlob**, Benkő kortársa, 1800-tól a Freibergi Akadémia tanára volt s a mineralógia és a geológia történetében úttörő szerepet vitt. „**Von den äusseren Kennzeichen der Fossilien**” c. alapvető művét, amelyet **Benkő** magyarra fordított, 1774-ben mint egyetemi hallgató írta meg.

Lelkesedésének tüzeben tudományos társulatok fogantatnak, amelyek az ő nevét viselik és az ő szellemében munkálkodnak.

Ennek a Wernernek, az ásványország Linnéjének erényei és hibái tükröződnek vissza Benkő főmunkájában, a **Magyar Minerológiában**.

Ma. már ritkaság számba megy ez a könyv. Előttém áll az a példánya, amelyben a szerző maga tett néhány megjegyzést s a címlapján a „főtanoda”

M A G Y A R
M I N E R O L O G I A .
a z a z
A' K Ö V E K ' S É R T Z E K '
T U D O M A N Y A .

Melly

A' T E R M É S Z E T H ä r m a d i k O r ű g ä n ä k g a z .
d a g , é s k ü k s é g e s , ö t S z a k a ű b é l i J a v a n a k
r o v i d , é s R e n d e l v a l ó L e - i r á s á t f o g l a l j a m a g á -
b a n , m e l l y e l , a' M a g y a r N y e l v e n a' S z é p T u -
d o m ä n y o k a t f e l - s e g i t e n i i g y e k e z ő E l m é -
v e l , a' K ö z ' h a ű n o r a k i v ä n H A Z A -
J Ä N A K k e d v e s k e d n i .

B E N K Ö F E R E N T Z , S z . R . P .

Az Auctor' Költéségtvel

K o l o ' s v ä r a t t , N y o m t . a' R é f . K o l l . B e r . 1 7 8 5

A Magyar Minerológia címképe

régi könyvtárának jelzései láthatók a Benkő-címer mellett. Az előljáró beszéd buzdító és tájékoztató szavait négy szakaszban követik: „*a kövek és földek, a sók, az enyves és égő materiák, a fél és egész értzek,*” végül pedig az V-ikben „*a kővé vált dolgok vagy petrificatumok.*”

Rövid és szabatos leírásai a „*kisebb nemeket*” (= species) és a „*külömbiségeket*” (= varietas) is elsorolják. Helyenként érdekes megjegyzéseket tesz a gyakorlati felhasználásról és a termőhelyről.

Benkő kis ásványkönyve ma is használható, sőt hazai adatainál fogva a magyar olvasónak különösen érdekes. Erdély ásványait termőhelyeikkel pontosan leírja és használhatóságukról is tanít, gyakorta hivatkozva az egykorú technológiai munkákra. Az akkori vegytani ismeretek hiányossága miatt ő is átveszi Werner hibáit, de semmi esetre sem marad mögötte a korabeli ásványtani irodalomnak, amelyet művében címek szerint is idéz.

Parnassusi Időtöltés című népies évkönyvei hatodik kötetében „*A Bányászhely ékről*” is szólván, előadja, hogy 1781-ben a Harz és Ilmenau bányáit, 1783-ban az erdélyi bányákat járta be. Erdélyben 43 bányát, 3 melegfürdőt (Vátza, Algyógy, Kalán) és 4 „*orvosvizet*” (Bajom, Tzék, Ölves, Kővár) említ meg és az érdeklődőknek szeretettel ajánlja Selmecebányának akkoriban világhírű bányászati akadémiáját.

Ugyanebben a könyvében „*a minerologia legújabb szisztémájáról*” is szól, hogy a Magyar Minerolo-

lógiaja megjelenése óta eltelt 14 év tudományos haladását e téren ismertesse.

Minden arra vall, hogy egész működésében mindvégig kora színvonalán állott. Tudományos érdemeit jól ismerte a külföld is a Jénai Fizikai és Minerológiai Tudós társaság elismerése jeléül levelező tagul választotta.

Szaktudománya mellett a természetrajz többi ágait is szeretettel ápolta. Éveken át működött Magyar Linneusán, amely az állat- és növényvilágot ismertette volna Linné rendszerében. Kézirata készen is volt már, de nem talált rá kiadót. Halála után naplójával együtt Károly nevű fia birtokába került s ma nem tudunk hollétéről.

E kézirat vázlatát újabban megtalálták Kolozsvárt és kitűnt, hogy az Aranka-féle tudós-társaság gyűlésén a Magyar Linneust szerzője be is mutatta abban a reményben, hogy reá kiadót talál.¹

Az Enyedi Ritkaságok leírásában néhány madár-vonulási adatot is közöl Benkő. így a fehér gödények, megfigyelése szerint, „*nagy sereggel Északnapkelet felől bujdosanak által a Hazán Dél felé 1795-ben.*” A „*rószin Húrosmadarak*² pedig „*Laplandból (?) bujdosván ki, nagy sereggel mentenek által Szebenén 1786-ban.*” Maga is gyűjtött állatokat és növényeket

¹ Lásd Karl János cikkét a Természettud. Közl. 1919. évi pótfüzetében és az Állattani Közleményekben 1921.

² = pásztormadár (*Pastor roseus*).

s az említett helyen részletes utasítást ad a kitömésre és a konzerválás egyéb módjaira.

Irodalmi működésében már előttünk áll tanári buzgósága is, mert munkáiban kézikönyveket adott tanítványai elé: természetrajzot és földrajzot. Harmadik tárgyként még a német nyelvet is tanította. „Tanítása lassú, csendes, de kedves, tiszta és érthető volt.” Mint paedagogus nagyon jól tudta, hogy a természetrajz tanításához nélkülözhetetlenül szükséges a szemléltetés. A növényeket kint a szabadban keresi meg tanítványaival és ott tanít róluk a szent természet nagy templomában. Kertjében saskeselyűt és egyéb állatokat tart, hogy az ifjak azokat szemlélhessék. Talán ez volt hazánkban az első iskolai állatkert. Kár, hogy követője nem akadt.

Százharminc esztendeje múlt annak, hogy a fejlődési kollégium címeres termében ünnepélyre gyűlt az elüljáróság és a nemes ifjúság. — Zeyk Dániel főgondnok szavai után megjelenik a szószéken az új tanár parókás alakja a szokásos talárban. Székfoglaló beszédét kezdi. Halkan megszólal ... De körülötte hirtelen az öröm és meglepetés moraja kél . . . Mert íme ő elsőnek magyarul beszél. Szegre akasztja a klasszikus hagyományt és ékes magyarsággal hirdeti a legszebb, a legszükségesebb tudományokat.

„A teremő két könyvet adott kezünkbe: a kegyelemnek könyvét és a természetnek könyvét. A biblia mellé tartozik tehát a természet kincses házának

megismerése.” Tanítsanak a kis diáknak is hasznos dolgokat s ne „*mint a Szajkónak a Bonus Vesper Domine Páter.*” „*így lassanként sok szép dolgokkal megismerkednék és gyönyörködtetné Szüléit sokkal inkább, mint az értetlen deák szócskákkal, melyeknek helye a nagyobb oskolában vagy.*” Nagy igazság. És még ma is új.

* * *

Ilyen volt **Benkő Ferenc**, a nemzet tanítója, a buzgó tudós és gyűjtő, az úttörő. Egyéniségét leolvashatjuk kedves, nyílt arcának képéről, amely egy szóval sem mond egyebet, mint amit egy hálás tanítványa¹ írt róla:

„Nyájas, víg és szelíd tréfájú, de nem csacsogó; társalkodó, de nem alkalmatlan; vendéglő, de nem vesztegető; takarékos, de nem fősvény; jóízlésű, csinos, de nem pompás; rendszerető, de nem feszes. Senkit sem gondolattal, sem cselekedettel meg nem kívánt bántani, mindennek kedvében járt; magamérséklő még a legkényesebb környülállásokban is. Élete józan, feddhetetlen, minden lárma nélkül; inkább kívánt jó lenni, mint a sokaságban elhíresedni.”

¹ Baritz D., Tud. Gyűjt., 1817, XII. köt.

Benkő mint geográfus.

Ott járunk a kollégium ódonszagú bibliothekájában, a legbelső szoba túlvégső falánál. A fal melletti polcokon, régóta érintetlen fakó könyvek, a XVIII. századból való régiségek sorakoznak, ódivatú kötésekben:

Reisebeschreibungen . . . 1794 . . . Tübingen . . .
majd egy más hasonló sorozat:

Reisebeschreibungen . . : 1784 . . . Troppau . . .
Egyhangú, hosszadalmas német útleírások.

Mellettük egy pár kopottabb, kockás, papiroskötés:

Benkő Ferentz Magyar Geográfíája.

Rég letűnt érdekességek, egykor sokat forgatott s aztán elfeledett társaság. Szépapáink szórakoztatói. Vájjon mit vétettetek, hogy titeket az irodalomtörténet sem emleget, pedig az egykorú költők verses kísérleteit még akkor is méltányoljuk, ha esetlen, utánzatok, hiú szósallangok csak.

Pedig ez a kor, a XVIII. század európaszerte sokkal inkább a tudósok, filozófusok, az utazók és fölfedezők kora, semmint a költőké. A brit Addison Spectatorja mellett Franklinok nőnek föl. Az egy Burns mellett a Hume-ok, Pristley-k, Smith Ádámok díszes sora áll. Még a nyelvtudós Johnsohn is meglepetésül a Hebridákon tett utazásáról ír könyvet, Moore Tamás pedig Lalla Roukhjában, a mesés Indiába vezet el. Ekkor születik meg mint új mű-

faj a földrajzi regény, amely Defoe óta szakadatlan virágzik, csak az irodalomtörténet nem törődik vele.

Franciaország is a Diderot enciklopedizmusa után racionalista irányba csap, Voltairje és Rousseauja mellett talán Buffon a legolvasottabb szerző. Csak a német Sturm und Drang korszak a kivétel.

Ebben a korszakban indul meg az igazi természettudományos világ-megismerés. Az új világok körvonalainak megrajzolására olyan utazók vállalkoznak, mint Niebuhr és Pallas Ázsiában, Cook a Csöndes-óceánon stb. Humboldt is éppen 1799-ben indul első világgörüli útjára.

Ez a lázas, ismeretekre vágyó korszak, a tizen-nyolcadik század második fele a szülőanyja a magyar földrajzi irodalomnak is.

* * *

A nagy fölfedezések hírére nálunk is megindulnak a XVIII. században az első útleírások az „Almanak”-okban, kalendáriumokban és az első folyóiratokban. Ilyen „mindenes” vállalat volt Benkő Ferencnek, a nagytudományú enyedi professzornak Parnassusi Időtöltése is; erre még alább visszatérünk. A földrajzi munkák gyors egymásutánban, föltűnő nagy számban jelennek meg.

Az úttörő Bél Mátyás már e század első felében közrebocsátja Notitia Hungáriáé című értékes megyei monográfiáit. Ezt nyomon követik: Benkő József Transylvaniája, Vetsei Pap István, Váradi Baranyai László,

majd Szaller György és Vályi András pesti egyetemi tanár munkái.

Benkő, a buzgó, lelkes tanár már működése első éveiben átlátja azt, hogy a művelődni vágyó közönség kielégítésére szükséges volna minél több érdekes és tanulságos olvasmányt szerkeszteni. Ezzel a céllal indítja meg 1793-ban Parnassusi Időtöltés című évkönyveit. Első kötetében a görög, a másodikban a római világ életét ismerteti eleven rajzban. Majd föl-ébred benne is az útleírások iránti érdeklődés, olvasmányjaiból összegyűjti a legszebb részeket és a **„Parnassusi időtöltés harmadik darab”-ját „Napkeleti Utazók”** címen írja meg *„az itthon ülőknek.”*

Ajánlja könyvét *„Méltóságos özvegy V. Colonel-lusné, Grófi Bethlen Gergelyné, Született Gróff Kendéit Rákhel úr asszonynak, A Musák, Tanulók, és a Benkők kegyes Pátronájának eő Nagyságának”*, ilyen bekezdő sorokkal:

„Az Utazókból esmérjük a világot, az idegen, és távol lévő szelíd, és vad Nemzeteket, azoknak szokásaikat, földeket, és azoknak ritkaságaikat, a melyeknek olvasása éppen úgy gyönyörködteti a szép elmét, valamint a Comediák, és Románok az ifjú szívét: . . .”

„Ha mindent úgy gyönyörködtetnek az utazók, mellyet reménlek is, mint engemet, úgy ezek a Napkeleti utazókból kiszedegetett Darabotskák bizonyosan kedvet találnak, és gyönyörködve fogja olvasni a Magyar könyvet szerető az Házban, Kertben,

Mezőn, és még az utazó szekeriben-is, hát még az öltözödés, és a Frizarozás ideji alatt a szokás szerint ...”

E találó, korfestő sorok után „*Nibur Arábiai Ulozása*” következik 95 oldalon, magyaros, érdekes átdolgozásban.

Kevésbé becses ennek a kötetnek második része: Tavernier utazása, (p. 95—110). Tavernier mint ékszeres drágakő-kereskedő járta be a Keletet és különösen ásványtani tapasztalataival vonta magára Benkő figyelmét, aki az útleírásból leginkább az indiai gyémántbányászatra, fejedelmi kincsekre és a gyöngyhalászatra vonatkozó részleteket válogatta ki.

A harmadik rész címe: „*Olasz utazók*”. Tartalmát a következő műből merítette: „*Storia generale de viaggi per mare et per terra, a Venetia Anno 1773. Tom. 27. in 8 Vol.*” Az „*otahaiti*kről”, „*kínai*kről”, „*jápponi*kről”, Afrika némely országairól stb. szóló szokásrajzok ezek, helyenként a forrásmunkából származó hibákkal és itt-ott a kor obszcén Ízlését jellemző részletekkel.

Ausztrália mint kontinens még nem volt ismeretes a Benkő idejében. Csupán egyes partrészleteket ismeretek belőle, de ezek összetartozandóságát nem is jelezték. Ellenben sok érdekes leírás forgott közkezen Polinézia szigetvilágáról, különösen Cook és Bougainville utazásai nyomán. Ezeket használja Benkő a Parnassusi Időtöltés Negyedik Darab-jában: „*A Világnak V-dik Része OTAHAJTIROL.*

Az Újságot szeretőknek kedvéért.”

Ezek után pedig beleszólt a dologba Hochmeister Márton uram, a kolozsvári könyvnyomtató mester és jelenté, hogy kevés volt a kézirat s hogy kérne még vagy két ívre valót. Erre Benkő sajtó alá adja a Parnassusi Időtöltés negyedik darabjának toldalékául „*A Geográfiára való rövid bé-vezetés*”-t, amely akkoriban készülő Magyar Geográfiájának első része leendett. (Terjedelme 27 oldal.)

Ha a Benkő-geografia címlapjára tekintünk, az tűnik föl, hogy miért nem első kötet, hanem mindjárt második.

Benkő Ferentz,

N. Enyedi Natur. Histor. és Geográf Professor, a
Jénai Physica és Mineralog. Tudós Társaságok Cor-
respondes Tagjának,

M A G Y A R

G E O G R Á F I Á J A .

II. Rész.

Á Z S I A .

Kolosváratt.

Nyomatott Hochmeister Márton betűivel s költségével.

1801.

*

Lapozzuk át nagyjából Benkő kis földrajzának három kötetét. Az első hiányozván, kezdjük a másodikon.

Az „Érdemes Olvasó és Tanulóifjúsághoz” intézett „Előljárobeszéd” a szokott ajánlás kapcsán magyarázatát adja annak, hogy miért kezdődik a munka a második kötettel, Ázsia leírásával:

. . . „mivel Európának háborúságos környülállása mián, míg az, egy óhajtott közönséges Békesség által, meg nem tsendesítettik, és meg nem határozódik, mely által sok, Európai Részek a régi állapottjokra hitelesen vissza állíttatnak, nem lehet, ha tsak valamennyiben-is, állandóul Európát kiadni;” . . .

A régi állapotok részben vissza is állíttattak aztán, de mire a „közönséges Békesség” a jóságos szerző óhajtása szerint megvalósult, akkor már ő is közelebb volt az örök békesség kapujához, semmint hogy elmulasztott első kötetét megírhatta volna. Hosszas betegeskedés után elhunyt 1816 végén, a Magyar Geográfia pedig örökre hiányos maradt. Második része 252 oldalon Ázsia leírása, a harmadiknak 97 lapja Afrikát, a negyedik pedig 186 oldalon Amerikát ismerteti.

Föltűnően nagy terjedelemben, 25 lapon át tárgyalja a Szentföldet történeti és bibliai vonatkozásokkal. Ezzel bizonyosan azoknak az ifjaknak tett szolgálatot, akik az akkori szokás szerint a filozófiai klasszisok után a kollégium teológiai fakultásán folytatták tanulmányaikat.

A divatos útleírások nyomán sok valótlanág bekerült az akkori földrajzokba. Benkő sem kerülhette el mindig ezeket, de kiküszöbölésükre lelkiismerete-

sen elkövet mindent. Kritikája és óvatossága gyakran kifejezést nyer, így például a következő helyeken:

„Magellános tizenkét lábnyi embereknek hírelte,” — t. i. a patagónokat, — „de az ujjak 7, 8 s 9 lábnyinak találják,, . . . (IV. 154.)

Az Amazonas vidék lakosairól elterjedt mendemondát így korrigálja:

„Amazon Országának nevezték az Európaiak, az hatalmas és a Férfiakkal együtt halászó, vadászó, hadakozó és jó nyilas Fejérnépekről; hogy pedig az Asszonyok magokra élnének, a szomszédokhoz járnának párosodni, a Fiji gyermekeket megölnék, vagy hogy a Férfiakkal csak négyszer lennének egy esztendőben e mind csak mese., (IV. 134.)

*

Változatosság, tartalmasság, korszerűség, arányos beosztás, rövid és egyszerű, világos előadás: ezek azok a kiválóságai Benkő Geográfájának, amelyekkel nemcsak tanítványait, hanem az egész erdélyi művelt közönséget meg tudta nyerni annak a tudománynak, amelynek jóformán első és egyedüli apostola volt ebben a körben. Közlebbi adatok híján alig is vállalkozhatunk arra, hogy hatását mérlegeljük, de ezen a ponton mégsem hallgathatunk el egy nevezetes körülményt, amely eddig talán senkinek sem ötlött figyelmébe.

A Benkő korabeli tudományos irodalomnak hazánkban egyik legérdekesebb kérdése a nyelvrokonság és ennek alapján a magyarság eredetének nyo-

mozása. Mióta az első bibliafordítók a zsidó és a latin hasonlóságok alapján az első, lehetetlen föl-
tevésekkel előállottak, azóta íróink sokat keresték
nyelvrokonaikat. Beregszászi Nagy Pál, a perzsa
rokonságot búvárló kitűnő nyelvtudós nemcsak kor-
társa, hanem göttingai tartózkodása révén valószínű-
leg személyes ismerőse is volt Benkőnek. Ugyanígy
Gyarmathy Sámuel, aki a finn nyelvrokonság taná-
nak volt úttörője. Ezek a törekvések hatással voltak
az egykorú enyedi professzorokra is. Herepei Ádám,
a történelem tanára megragadóan érdekes előadá-
sába belefűzi azt, amit akkoriban a magyarok be-
jöveteléről, régi múltjáról és ősi hazájáról tudni vagy
sejteni lehetett. Az ifjúság az órákon kívül is erről
beszélget és vitatkozik. De erről tanít a földrajzban
Benkő Ferenc is. Magyar Geográfiájának ide vonat-
kozó részei legalább ezt tanúsítják;

„Vogul vagy ügritz, nyelvek hasonlít az Magyar,
és Finus nyelvhez,” (II. 5.)

„Ezek a Részek nevezetesek a Históriában, és
kivált a Magyarok kijövelekre nézve; mert a Kauka-
sus és Cáspium tenger mellyéke, neveztetett régen
napnyugoti Scithiának. A Czirkassiai Tatár Ország-
ban laktanak a Hunnusok, Alánusok, az Avarések,
Kumányok, vagy Kunok, Jazigi vagy jászok, kiket
a régi Mappákon láthatni: innen jöttek hát ki első-
ben a Magyarok, vagy Hunnusok a Volga vizén
és Meotis taván által ...” (II, 42.) — Alább pedig
Ázsiai Tatár Országról ezt írja: „Innen állittják neme-

lyek ki-jötteknek a Magyarokat, még pedig átallyában az egész Nemzetet, mert sem nyelvét, sem maradékát ott nem találni, a mint Mátyás Király szorgalmasan meg-vizsgálta.”

Amikor az utóbbi sorok napvilágot látnak, akkor ott ül az enyedi kis diákok sorában egy komoly, barnaképű székely legényke, aki álmaiban már-már útrakél, megkeresni az őshazát. Tervez, célt tűz, szent fogadást tesz, — és ifjú álmát később férfi-akarattal meg is valósítja. Ez az elszánt és acélos kitartású ifjú nemzetünk dicsősége: **Körösi Csorna Sándor**. Ő maga írja később, hogy „a liberális tudományok között legkedveltebbjeim voltak a nyelvészet, a földleírás és a történelem.”

Teljes bizonyossággal feltehetjük tehát, hogy Körösi nevezetes életpályája (lásd alább) kitűzésében legalábbis útra indításában Herepei Ádám mellett jelentős része volt Benkő Ferencnek is, a geográfia lelkes és kitűnő professzorának.

*

Legérdekesebb és legeredetibb munkája Benkőnek talán mégis a Parnassusi Időtöltés hatodik darabjának első részeként megjelent **Egy kis hazabéli utazás**. Nem volna teljes az ő földrajzi munkásságának képe, ha ezt az élénk, kedves kis karcolatát meg nem említjük. Jelmondata a következő:

„Mentül jobban esméri valaki a tulajdon Hazáját: annál jobban tudja azt, mind szeretni, mind pedig más idegen Földek felett betsülleneni.”

Saját tanulmányútját írja itt le a szerző 35 oldalon. Útleírása az akkori Erdélynek annyi közvetlenséggel festett rajza, hogy minden méltatásnál érdemesebb azt egészben elolvasni.¹

Zeyk Miklós.

A Benkőt követő időszakból még egy kitűnő egyéniségről kell megemlékeznünk, az **ifjabbik Zeyk Miklósról**, a pedagógia mesteréről és a természetrajz kitűnő tanáráról.

Ő az utolsó egyúttal a nagy polihistorok sorában is, mert filozófus és zoológus egy személyben.

Zeyk az enyedi kollégium után öt éven át a bécsi és berlini egyetem hallgatója és az ott szerzett tanulmányok alapján két irányban indul úttörőnek.

Tanári állását elfoglalva (1837), először is az elhanyagolt természetrajzi gyűjteményt hozza rendbe. Vadászatain megismeri egész Erdély madárvilágát és gondosan kitömött példányokban fölállítja madarait a múzeumban. Közben ő gyűjti az első megfigyeléseket az erdélyi madárvonulásokról. Minden jelenséget pontosan följegyez, de egyelőre csak naplószerűen, hogy aztán később, élete utolsó éveiben megírhasssa állattani főművét: **Erdély Madarait**.

Följegyzései és madárkönyve is hosszú ideig kiadatlan maradtak, míg végül Schenk Jakab mindezt a Magyar Királyi Madártani Intézet **Aquila** című szak-

¹Minden nagyobb könyvtárunkban megtalálható.

Georg. H. 12

lapjában 1921-ben, megfelelő bevezetéssel, a tudomány számára nyilvánosságra hozta.

Bölcsészeti és neveléstani munkái még kiadatlanok, csak a rendelkezésre álló kéziratokból tűnik ki, hogy milyen kitűnőség volt ő, talán a legeredetibb, a legnagyobb magyar pedagógus.

Mióta Diesterweg előadótermét elhagyta, szívósan küzdött új tantervért, gyökeres iskolareformért. De kortársai meg nem hallgatták. Vakmerő újításait ezerféle vaskalapos akadékossgal hátráltatták. Ezért aztán inkább csak az asztalfiókja számára dolgozott. Irt egy logikát. Jegyzeteket készített kis fia megfigyelése alapján a gyermeklélek fejlődéstanáról. Tanított és folyton tanult maga is.

Mikor az 1848-as év meghozta az ébredés szellemét egész Európára, ő is érezte, hogy nagy idők következnek. Talán legelsőnek sejtette meg a közelgő forradalom válságát és utat keresett elmaradott, elnyomott hazája boldogítására, fölvirágoztatására.

Két nagy történeti alak harcol a dicső nemzeti megújulásnak e korszakában (1825—1848) a magyar jövőért, Széchenyi István gróf és Kossuth Lajos. Egyik gazdasági föllendítéssel, a másik politikai fölszabadítással kivan célt érni. Harmadikul a sorba Zeyk Miklós is készül kiállani a legnagyobb igazsággal: **mindenekelőtt nevelés kell a nemzetnek!**

Családi hagyománya, nemes vére és büszkesége is sarkalja, hogy kilépjen a nyilvánosság elé és ekkor írja meg röpiratát: **Nevelésünk Ügyében.**

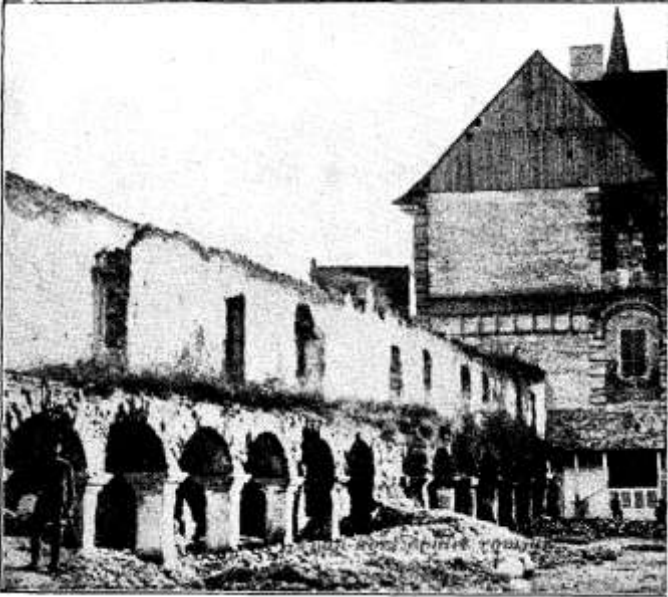
A szabadságharc kitörése és a későbbi szerencsétlenségek ezt is lehetetlenné tették. Azt sem tudjuk ma, megjelent-e ez a könyv, — valószínűbb, hogy nem. De lángoló kritikája, forradalmi vakmerősége és az ifjúság szeretete elévülhetetlen. A kézirat nem várhat már soká itt a fiókomban. Napvilágot követel. És akkor majd előttünk áll egész kálvinista erejével és járatlan egyéniségével a magyar Diesterweg.

Majd eljön még az az idő, mikor elismerjük Zeyk Miklóssal, hogy nevelésünk az emberi természettel ellenkező, szellemrontó intézmény, amely a gyermek tudásvágyát kiöli. Újra és újra rájövünk még, hogy a tankönyvek rettenetesen rosszak és unalmasok. Már ma is sokan belátják, hogy a „revokáció”, a leckék szószerint elmondatása nem tanítás. A vizsga szemfényvesztés. A kalkulus (osztályzat) immorális intézmény. A szorgalomra kényszerítő eszközök elítélendők.

És rájövünk talán száz esztendővel Zeyk után arra is, hogy a jó tanár Istenáldotta tehetség, odaadó művész és a társadalom legnagyobb jóltevője. Tehát megérdemli a jutalmat, bőséges gondtalan életet, nem pedig azt, hogy a társadalom páriájául tartuk és órákkal agyonterheljük. Akkor majd csakugyan biztosítjuk az anyagi gondtalanságát, amit Zeyk követelt és bámulattal fogjuk tisztelni az olyan férfiút, aki máig talán még névtelen, pedig „tanári buzgalmáról, ügyszeretetéről, előadási fényes képes-

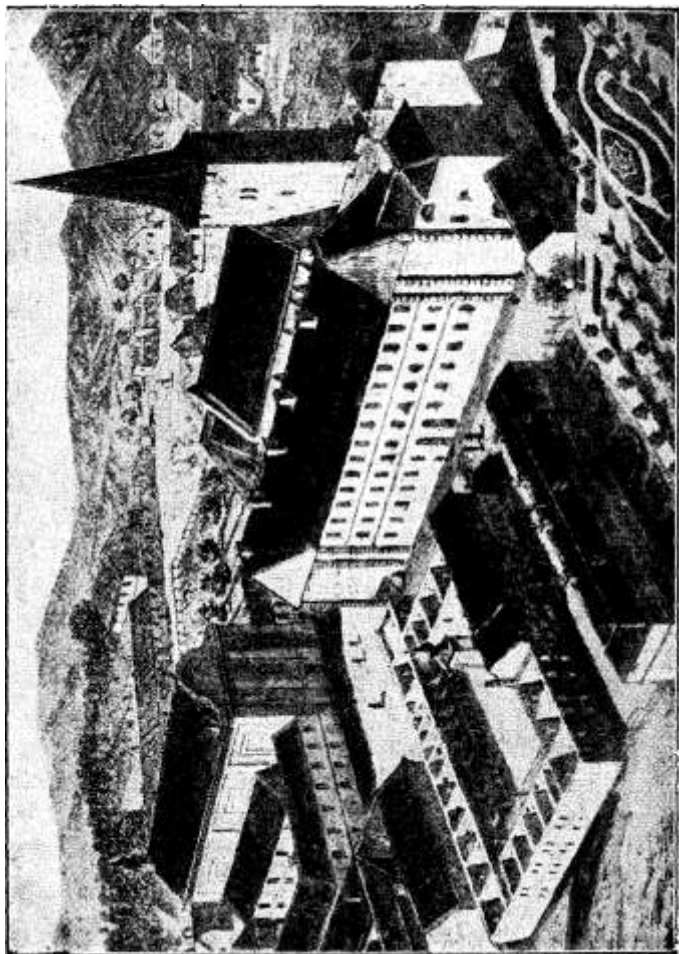
ségeiről egykorú nem győznek eléggé magasztalólag szólni.”

Zeyk Miklós professzor tanítványai élén fegyver-

A kollégium főépülete a nagyenyedi gyásznapi után. 1849. jan. 9.

rel is védte hazáját 1848-ban az osztrák hadak ellen a kolozsvári csatában és a csatatéren kezdődő súlyos betegség volt az oka korai halálának is.

Mikor a nemzet 1848-ban alkotmányt követelt, a császári ház föllázította ellene a horvátokat és oláhokat. A bécsi levéltár tanúsága szerint¹ már 1848-ban megindult az oláh vidékeken a titkos toborzás a nemzet ellen. De fegyvert fogni csak akkor merészkedtek, mikor Ausztria Oroszország segítségével támadt ellenünk. Mikor a fegyverfogható magyarság a hazáját védte, az oláh kaszások Nagyenyed köré gyülekeztek. 1848 január 8-ának éjjelén fölgyújtották a várost és lakosait kíméletlenül lemészárolták. Az enyedi gyásznap a kollégiumnak is újabb pusztulását jelenti. A gazdag könyvtárat a bocskorosok fölgyújtották, szétszórták és szétlopkodták. Ugyanez a sors érte Benkő Múzeumát is. A fosztogatásban a lakosság szemeláttára az osztrák tisztek is részt vettek. Szekérszámra hordatták el a becses fizikai eszközöket, könyveket, ásványokat Szeben felé.

(E szomorú időt mint személyes tanú Szilágyi Farkas enyedi lelkész örökítette meg könyvében.)

Mikor a szertemenekült ifjúság és a tanárok visszashállingóztak, csak romokat és kormos üszköt találtak mindenfelé. A kollégium előtt sárba tiport könyveken járkáltak a bocskoros „vitézek”. Az osztrák katonaság meszes gödröt csinált a kollégium mellett, és abba lökte be vagy 400 magyar „lázadó”, csupa fiatal, gyermek és öreg hulláját.

¹ Erre vonatkozólag Ballagi Aladár professzor úrra hivatkozhatom.

A mi Zeyk Miklósunk is ott volt a hazatérők közt és az ő vesztesége volt a legsúlyosabb. Gyönyörű madárgyűjteménye, kéziratai, könyvei mind-mind ott veszttek. Kétségbeesett fájdalomában diódi kastélyába vonult és a természetben keresett vigasztalást. De az enyedi gyász végét, a kollégium újraépülését már nem érthette meg.

Az enyedi Bethlen-kollégium mai képe. Cserna Károly rajza.
Jobbról az Apaffi-féle épület.

A Pápai Páriz-féle angol pénz utolsó részlete lehetővé tette, hogy a romokból 1883-ban harmadszor is fölépült a kollégium és ma épségben ünnepelhet. Könyvtára és múzeumai, tanárai buzgóságából, sokszorta gazdagabbak, mint valaha.

A történetírók és a tanítványok.

Azóta a békés fejlődés napjait élvezhettük a világháborúig. És megszólalt a béke leánya Klio, s a kollégium történetéről is könyveket írtak tanárai. Olvassátok a regényes tollú P. Szathmáry Károlyt. Lapozzátok az erdélyi irodalmi stílus mesterét **Váró Ferencet**. Beszédes szava már elakadt a hazafi fájdalomtól, de, úgy érzem, az ő atyai lelke bátorít, az ő ajka ihlet, az ő keze vezeti tollam itt is a távolból.

Váró Ferenc versei, műfordításai és elbeszélései az erdélyi stílus remekei. Nagy kár, hogy élete főműve, **Bethlen Gábor-kollégiuma** befejezetlen maradt. Itt olvassuk, hogy ez iskola együttes élete, szigorú belső rendje és mégis szabad szelleme milyen egyéniesítő hatást gyakorolt mindenkor.

1724-ben egy kék inges, 12 éves kis székely fiút hozott oda jó sorsa a Bethlen-Kollégiumba. Tanulótársai fakgatására elmondta, hogy Kezdi Székről, Csernátonból jött és **Bod Péter** a neve. Az is kitudódott, hogy a fiúcska tehénpásztor volt eddig. De büszkeséggel emlegette, hogy őt gróf Bethlen Kata hozta az iskolába.

Akkoriban ugyanis az volt a jótékonyak szokása, hogy nem alapítványokat, veszendő tőkésítéseket adtak az iskolának, hanem Bethlen Gábor fejedelem példáját követték: nevelt fiukká fogadták a főurak a jobb tehetségű parasztfiúkat. Alumnusságba vették vagyis úgy küldték iskolába, hogy egész neveltetését

MAGYAR • ATHENAS

AVAGY

AZ ERDÉLYBEN ÉS MAGYAR-ORSZÁG-
BAN ÉLT TUDOS EMBEREKNEK, NEVE-
ZETESEBEN A' KIK VALAMI, VILÁG ELEI-
BE BOTSÁTOTT IRÁSOK ÁLTAL ESMÉ-
RETÉSEKKÉ LETTEK, 'S JO EMLÉ-
KÉZETEKET FEN-HAGYTÁK
HISTORIÁJOK

MELLYET

SOK ESZTENDŐK-ALATT, NEM KEVÉS
SZORGALMATOSSÁGGAL EGYBE-SZEDEGETETT. ÉS AZ
MCSTAN ÉLŐRNEK, 'S EZ-UTÁN KÖVETKEZEN-
DŐKNEK TANUSÁGOKRA, 'S JÓRA-VALÓ FEL-
SERKENTÉSEKRE KÖZÖNSÉGESSÉ TETT.

F. TS. BOD PÉTER.

A' M. Igeni Ekkléfiában a' KRISTUS Szolgája.

Nyomtatott 1766-dik Esztendőben.

és ellátása minden költségét ők viselték. Milyen serkentés lehetett az egy-egy ifjúra, ha elmondhatta, hogy ő a **fejedelem alumnusa**. Az ilyent külön névvel principistának mondták.

Ilyen szerencsés pályafutása volt a kis Bod Péternek is, mert ő tehénpásztorból nemcsak magyarigeni református pap lett Bethlen Kata jóvoltából, hanem egyháza legtermékenyebb írója és a magyar irodalomtörténet megalapítója.

Jellemzésére elég, ha annyit említünk, hogy 18 munkája jelent meg nyomtatásban és 22 most is kéziratban van. Legismertebb ezek közt a régi magyar íróknak az az életrajz-gyűjteménye, amelynek **Magyar Athenás** volt a címe. Irodalomtörténetünknek egyik legbecsesebb kútforrása: 485 magyar író munkássága van benne megörökítve.

Nem is lenne teljes e vázlatunk, ha róluk, a volt tanítványokról meg nem emlékeznénk. „Sajátságos vonása a Bethlen-kollégium légkörében fejlődött kiválóbb szellemeknek bizonyos komor eredetiség, független önképzés, öntudatlan, nem számító becsvágy, nemtörődés az átlagos szokások, közdivat követeléseivel. Saját célok, saját eszközök, saját módszer.” így jellemzi őket Váró.

Alig volt a legújabb időkig a kollégiumnak olyan tanára, aki ne a kollégium növendéke lett volna. Itt tanultak a főntebb említett tudósaink is csaknem mindnyájan. Innen került ki világhírű betűmetszőnk és első biblianyomtatónk Tótfalusi Kis Miklós, kiváló

filozófusaink, Köteles Sámuel és Mihályi Károly, legnagyobb történeti regényírónk báró Kemény Zsigmond. Itt tanult a legeredetibb magyar történetíró, Salamon Ferenc, a tudós Benkő József és gróf Kuun Kocsárd, Bod Péter, Apáczai Cseri, Bethlen Miklós gróf és legkiválóbb régi arcképfestőnk Barabás Miklós és ki tudná még kik és hányan.

Itt tanult az a Szász Károly, aki mint tanár az intézet egyik legkiválóbb alakja és mint politikus Erdély és Magyarország 1848-iki egyesülésének előkészítője volt.

Válasszunk ki a sok közül kettőt, talán a legnagyobbakat.

Körösi Csoma Sándor.

Az 1825. év januáriusában szokatlan külsejű idegen jelentkezett az indiai brit gyarmat egyik északi határhelyén Sabathuban, az ott tartózkodó angol ügyvivő tisztnél, Kennedy kapitánynál. Durva kék posztóból készült bő, bokáig érő örmény kaftán volt rajta. Sapkája is ugyanebből a kelméből való volt. De szikár alakja, átható szeme, magas homloka és napégette, de mégis európaias arca zavarba ejtette a tisztet. Eleinte kémnek nézte vendégét és hivatalosan le is tartóztatta. A kihallgatás folyamán kiderült, hogy az illető magyar származású és a középázsiai nyelvek tanulmányozása végett jött ide Erdélyből, Törökországon és Perzsián át, jórészt gyalog. A kapitány kíváratára részletes írásbeli jelentést adott élményei-

ról. Nagyenyeden a Bethlen-kollégium növendéke volt. A keleti nyelveket a göttingai egyetemen tanulta és mikor tanári állást kínáltak neki hazájában, akkor mindentől lemondva, zsebében néhány arannyal

Körösi Csorna Sándor arcképe.

útnak indult. „Egész életemet oly tanulmányoknak szentelendem, melyek a jövőben hasznára lehetnek az európai tudós világnak általában és különös világot vethetnek bizonyos, még homályban levő adatokra, nemzetem történetében.”

A brit ügyvivő kissé megfoghatatlannak vélhette, hogy egy előtte ismeretlen kis európai nép fia ilyen körülmények között csak azért jöjjön ide, hogy nyelvészeti tanulmányok árán faja ősmúltját derítse ki. Körösi Csorna jelentése azonban azt is elmondta, hogy ő három év óta Ladákban és Kashmirban, ottani tibeti papok, lámák segítségével megtanulta a tibeti nyelvet. A tibeti könyveket is tanulmányozta és rájött, hogy azok a szanszkrit ősvallásos iratok gondos fordításai. Itt tehát alkalma nyílt a szanszkrit ősiratok megismerésére és azonkívül az eddig ismeretlen tibeti nyelv szótárán és nyelvtanán dolgozik. Elmondja továbbá, hogy útközben angol tiszték és utazók igen szívesen segítettek és hogy ő ezt a tibeti szótár és nyelvtan megírásával akarná meghálálni, ha az ott tartózkodásra az indiai kormánytól engedélyt nyerne.

Ezt a levelet a kapitány eljuttatta Kalkuttába. Csakhamar megjött az engedély, a kormány rendes pénzsegélyt is adott és így utazónk újra visszatért a tibeti határ zárdáiba, a Himalaya magas hegyvidékére. Itt két évig volt egyfolytában, azután visszatérve, újabb biztatásra még három évet töltött a hideg fensíkokon, leírhatatlan türelemmel, kitartással gyűjtve és dolgozva tovább. Éveken át azt hitték, hogy elveszett. Majd ismét hírt adott magáról egy-egy elhagyott buddhista telepről, vagy kolostorból.

Egy angol utazó, dr. Gerard meglátogatta őt és bámulattal írja le, hogyan dolgozik reggeltől estig 10—16 fokos hidegben, fűtetlen szobában, hogy a

földön alszik és egyedüli tápláléka a tibeti zsíros thea, kevés rizszsel. Hihetetlen kitartással eltöltött évek után végre 1831-ben Kalkuttába megy és itt az Asiatic Society könyvtárában hasonló remeteségben töltött négy év munkásságával befejezi végre élete két főművét: a tibeti szótárt és a tibeti nyelvtant. Szótárának címe:

ESSAY TOWARDS A
DICTIONARY
TIBETAN AND ENGLISH

prepared
with the assistance
of

Bandé Sans-R Gyas Phun-tshogs
a learned Lama of Zangskar

by

ALEXANDER CSOMA DE KÖRÖS
Siculo Hungarian of Transsylvania
during a residence at Kanam in the Himalaya
mountains on the confines of India & Tibet
1827-1830

Calcutta

Printed at the Baptist mission Press. Circular Road.
1834.

Körösi Csorna csak epilógusnak tekintette ezt a páratlan becsű és terjedelmű munkálatot és mit sem törődve a tudományos világ bámulatával, elismerésével, lemondva minden jutalomról és kitüntetésről, újból útra kél. Most már északkeleti Tibet és Mongolia a célja és Lassában keresi az ősmagyarságot érdeklő történeti forrásokat. De a nagy terveket már nem valósíthatja meg. Dardsilingig jut el csak. Itt, a Himalaya lejtőjén utóléri a trópusi láz és rövid szenvedés után, 1842-ben kioltja nemes életét.

Campbell dr., az angol kormány-ügynök ápolta és temette el ugyanabban a kék örmény kaftánban, amiben egykor az indiai határon elfogták és amelyen kívül más öltözetben őt 22 éven át nem látták. Ez a végletes szerénység jellemzi Csorna Sándor egyéniségét. „Bizalmatlansága oly tárgyakra nézve, amelyekben törvényt szabhatott volna Európa és Ázsia tudósainak, — ez volt legbámulatosabb vonása jellemének” — mondja egyik életrajzírója. Ha melléje vesszük csaknem emberfölötti önfegyelmezését, akaraterejét, szívósságát, akkor a tudományos hősnek, a kutatás mártírjának olyan csodás példája áll előttünk, aminőt a történelem keveset ismer. És megérthetjük, hogy az egyszerű vándordiák előtt, akinek ő magát nevezte, Európa első népe a hála és tisztelet hódolatával hajolt meg.

(Dolgozatait és életrajzát Duka Tivadar írta meg és a Magyar Tudományos Akadémia adta ki magyar és angol nyelven 1884-ben).

Bolyai Farkas.

Sok kitűnő tehetség fejlődött és érett meg Bethlen nagyenyedi kollégiumában, de voltak olyanok, akiknek lángelméje már az első pillanattól bámulatba ejtette mestereit.

Az 1781. év őszén egy hat éves fiúcskát vitt oda az apja Bolya községből. A gyermek nem szeretett játszani, de hamar megtanult latin nyelven és pedig olyan tökéletességgel, hogy adott tárgyakról latin verseket rögtönzött. Egyetlen nyáron megtanult görögül és könyv nélkül mondta el Homeroszt. A fejben számolással pedig éppen bámulatba ejtett mindenkit. Ez a csodagyermek a később világhírű matematikus Bolyai Farkas volt.

Fejlődése éveit a csapongás és rendkívüli érzékenység jellemzi. A változó külső hatások nyomán majd teológusnak, majd festőművésznek, majd meg tüzértisztnek készül, de lelkében már ott lappang a számtan iránti érdeklődés. Mint nevelő, egy tanuló társával, báró Kemény Simonnal a jénai egyetemre jut és itt, meg Göttingában a számtani és fizikai tárgyak tanulásának szenteli magát.

Itt köt barátságot Gaussai a „matematikusok fejedelmével”, aki már akkor, 17 éves korában halhatatlan sikereket ért el tudományában. A német ifjú így üdvözli magyar társát:

— „Sie sind ein Genie, sie sind mein Freund”.

És valóban Bolyai az egyetlen barátja, aki az ő magas számtani eszméit megérti és akitől ő is tanul.

Bolyai Farkas arcképe.

A boldog diákevek multán elbúcsúzik Gausztól, de holtáig hű barátja és levelező társa marad. Erdélyben a Marosvásárhelyi Kollégium tanára lesz és itt a meg nem értő környezet, a boldogtalan családi

élet, az anyagi gondok lassan meghátráltatják hatalmas röptét. De azért megír egy értekezést a „párhuzamosok elméletéről” és megkezdi nagy művét, a **Tentament**.

Egyetlen öröme János fia, akit csak 9 éves korában ad iskolába, aztán maga tanítja és a fiú csodás haladást tesz a zenében és a számtanban, 13 éves korában kész művész és számtudós. Gausshoz akarja küldeni, de ez nem fogadja házába. Nincs más választás: beadja a bécsi katonai akadémiába. Itt kezd a fiú magasabb számtani problémákkal foglalkozni és apja a vele folytatott levelezésben és vitatkozásban kedvet kap Tentamen-je megírásához. Tanítványainak szánta ezt a művet, mint az aritmetika és geometria alapjainak összefoglalását, de azok nem értették meg. Kiadót nem talál rá. Mire az első rész nagy bajjal megjelenik, János is kész a párhuzamosok elméletére vonatkozó bámulatos dolgozatával és azt **Appendix** címen apja munkájával együtt adják ki. Gauss örömmel fogadja, de benne a saját régi eszméjére ismer rá s ez Jánost rettentően elkeseríti. Mégis kifejti egész rendszerét, a ma világszerte ismert **abszolút vagy Bolyai-geometriát**. Az apa és fiú folyton leveleznek. Mivel más megértő szaktársat nem találnak, egymással vitatkoznak és pedig néha késhegyig menő elkeseredéssel. Mikor az apa meghal, a fia sem tud dolgozni tovább és birtokán elvonultan, a világtól elzárkozottan örjön-géssel határos világgyűlöletben hal el.

Ilyen rettentő sorsa volt e két lángésznek, akiket koruk meg nem értett. Az apa mély bölcseséggel viseli, a fia beleőrül.

És sorsukat előre látták. Mikor Bolyai János két nyomorgó, szegénységben eltöltött diákév után Németországból hazaindul és Gauss barátjától elbúcsúzik, keserves zokogásban tör ki. Jól tudja, hogy bőség és kényelem várja otthon, de várja a meg nem értés és az egyedülvalóság is. Az ifjú Bolyainak már egy egész világ megértetlenségével kellett szembeszállnia. ő elérte a lángész legfőbb régióit és mégis a legtökéletesebb ismeretlenségben halt el. Nagyságát csak azóta fedezték föl a világ matematikai kiválóságai, azóta tanultuk ismerni mi magyarok is.

(A két Bolyai életét és munkásságát Dávid Lajos különö monografikus tanulmányban ismerteti. Budapest, 1923.)

Idáig vezetnek el a Bethlen-iskola kultúrájának szétterjedő sugarai. Mikor tanítványaiban eléri a legmagasabb sikereket, akkor az ősi intézet a csapások súlya alatt elveszti eredeti színvonalát. Az 1849-ediki oláh-dúlás után már nem bírja fönntartani fakultásait. A theológia is különválik és ma csak a gimnázium és tanítóképző küzd a létért a birtokelkobzó balkániakkal.

De a kollégium mellett Erdély új iskolákat is teremtett. Ezek közül Marosvásárhely református kollégiuma a legnevezetesebb, mert tanári kara Bolyain

kívül is sok kiválósággal dicsekedhet. (Lásd Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. 1896.)

Az újabb tudományosságban mindezeket messze túlszárnyalta az 1872-ben megnyílt Kolozsvári Egyetem, amelynek egy halhatatlan nagyját **Apáthy Istvánt** a szövettan és mikrotechnika világhírű úttörőjét épen most gyászoljuk. O is az oláh barbárság mártírja lett.

A világháborúval elveszítettük Erdélyt és vele a szép kolozsvári egyetemet, a világ legdúsabban felszerelt állattani intézetével és könyvtárával. Es a nyugat győzői ünnepelni jöttek ide, mikor a tudomány e templomát a bitorlók mint sajátjukat szentelték föl 1919-ben.

Az ősi Bethlen kollégium birtokait épen most osztogatják. Az amerikaiak szemében egyszer még az indiánusok területét is megvédte a birtokjog szentése. De a Balkánon az egyház, a tudomány, a művészet és az ősi iskola földje sem szent.

Örök igazság, mikor jön el a te országod?

II. RÉSZ.

Az emberi művelődés legrégebb fokozatai nem tűntek el földünkről nyomtalanul és nemcsak az őstelepek ásatásával találhatók meg. Ma is vannak olyan népek, amelyek az új vagy csiszolt kőkorszak eszközeit használják és azoknál tökéletesebb, vas- vagy más fém-eszközöket előállítani nem képesek. Ilyenek pl. az eszkimók vagy Óceánia népei. Ezeket ma is joggal **új kőkori, neolitikus műveltségű népeknek** nevezzük, noha az európaiaktól cserekereskedés útján szerzett acélkések köztük is elterjedőben vannak. Tasmania nemrégén kihalt őslakóinak kőeszközei nem sokat különböztek a legrégebb jégkorszak-előtti ősemberek idomtalan kőeszközeitől, az eolithoktól.

Ha Európa művelt országainak népeit tanulmányozzuk, itt is rábukkanhatunk olyan eszközökre, amelyeket a történelem előtti ősök ugyanilyen formában használhattak. Hiszen a nyíl, amellyel a gyermekek játszanak, vagy a parittyá szintén ősi, hagyományos fegyverek. A kő, amellyel a gyermek célba dob, vagy madár után hajít, ugyancsak eolith, az a bot pedig, amelyre az *öreg* ember támaszkodik, mindezeknél ősi, talán legelső eszköze fajunknak. A kitépott fát, a letört ágat már az emberszabású

majmok is használják fegyver gyanánt és támogatóul főlegyenosedett járásukban. Ezeket az eszközöket az idő haladása nem érintette és talán sohasem is fogja megmásítani.

Vannak azonban Európának olyan vidékei is, ahol a kultúra kevésbé terjedt el. Vannak olyan zugok, ahol még sok őszköz és ősszokás maradt használatban, változatlanul évezredek óta. És vannak olyan népek is, amelyek ez ősi állapotok megőrzésére ösztönszerűen hivatva vannak. Különösképen azokon a hegyektől körülzárt vidékeken kereshetjük a konzervatívus hajlamnak valóban meglepő jeleit, ahol Európa őslakói valószínűleg még sokáig éltek meghúzódva a népvándorlás hódító fajai körében. Mert föl kell tennünk, hogy a kelták és más őslakók nem tűntek el, hanem beolvadtak szokásaikkal együtt az őket meghódító rómaiak, szlávok vagy más népek egységébe. Az ő emléküket őrzik és az ő beolvadásukat bizonyítják az említett vidékeken ma élő népek régies eszközei és változatlanul fönmaradt ősszokásai.

Ilyen érdekes és a néprajzi tudomány számára még kevésbé ismert terület Erdély is, Magyarországnak az a keleti hegyvidéke, amelyet az 1920-iki párisi békekötés Romániához csatolt. Az erdélyi városok és nagyobb községek lakossága, mint ismeretes, túlnyomólag magyar, néhány város a szászoké, az oláhok ellenben nagyobbbrészt a falvak lakói még ma is. A műveltebb magyarok és szászok körében

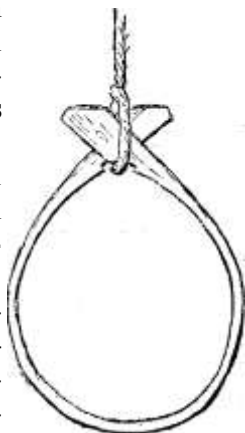
a néprajz ősi tárgyainak és hagyományainak gyűjtése ma már nem sok eredményt ígér. De annál érdekesebb az oláh községek népének tanulmányozása. Itt még az írás-olvasás és a kultúra sok egyéb áldása és mindennapi szerelvénye ismeretlen.

Tekintsünk körül egy kissé ebben a sajátságos kő-fa-országban.

A havasi pásztor házatája.

Ha a turista Erdélynek oláhlakta havasain jár, többnyire kis hegyi lovakat bérel és nyeregbe ülve teszi meg a nagyobb utakat. A kis lovak neve mindig magyar név és ez elárulja, hogy a székely tenyésztőktől származnak, mert az oláh lovat nem tenyészt. A ló hátán egyszerű, durván faragott **fanyereg** van. És ami még különösebb, a kendermadrágon csüngő kengyelek is **hajlított fenyőfából vannak.**

Estére följutunk a havasi erdőhatárig és ott áll az oláh pásztor állandó tanyája, az **isztina** vagy esztina, olá hul stína. Faragatlan fenyőszálakból összerótt, fázisindelyes viskó ez. (Képet lásd a 102. lapon a hátterben!) Benne az oláh kutyájával, disznájával együtt alszik.

Fakengyel.

Megérkeztünk kő-fa-ország fővárosába.

Ne csodálkozzunk a lakosság egyszerűségén, a bútornak hiányán, a tisztátalanságon stb. Az egyetlen helyiség közepén néhány ormótlan kődarab védelme alatt ott pislog a ház tűzhelye a földön, éktelen füsttel árasztva el a levegőt. Szerencse még, hogy az ablakon nincs üveg és a füst egy része kiszellőződik. A falakon néhány **faszegre** akasztva elnyűtt ruhadarabok, néhány fazék és egyéb kellékek lógnak. Az egész fölszerelés módfelett hiányos.

De leginkább meglephet bennünket az, hogy sok olyan tárgy készül itt fából, amit Európaszerte sehol sem készítenek fából. **Fából van, ha egyáltalán van, az ablakrács. Fából van a pohár, a tál, de még az ajtó kilincse vagy retesze is.** Nagy sokára találunk aztán két vaseszközt: egy rettentően otromba vas-ollót a birka-nyíráshoz és a pásztor övében egy acélpengéjű bicskát, vagy kést. Ha tovább is kérdezősködünk, megtudjuk, hogy a csinos, díszes-nyelű kacrot a vásáron a magyar késestől vették, a birka-nyíró-ollót pedig a cigány-kovács készítette.

Ezek a cigányok jelentős szerepet töltenek be az erdélyi falvak életében. Nevezik őket oláh-cigányoknak is. De ez nem jelent egyebet, mint hogy Oláhország felől jöttek és terjedtek el ebben az országban. Egyébként az oláhhoz nem sok közülük van; beszédükbe elegyítenek ugyan néhány oláh szót is, de ezenkívül semmiféle rokonságban nem állanak. A cigányság Európaszerte elterjedt nép, valószínűleg

egyetlen közös törzsből ered és különös vándorlásai-ban Déleuropán át egészen az Atlanti-óceánig elju-tott. A szomszédos országok cigányai közt mindig megvan az érintkezés, de sajátos öskultúrájuk, nyelvük, értelmiségük és titokzatos szokásaik megőrzik őket a beolvadástól még ott is, ahol nomád életükkel fölthagytak. Mindenféle ipari ügyességükkel, különösen fém-iparukkal nagy szolgálatukra voltak azok-nak az országoknak, ahol e mesterségek a legújabb időig nem fejlődtek ki. Fémiparuk eljárásai, pl. a forrasztások jellegzetesen indiai eredetűek.

Jellemzésükre e helyen csak azért kellett kitér-nünk, hogy ezt a távol keleti eredetű népet más faj-jal össze ne tévesszük, mert ez a statisztikai följegy-zésekben, a nyelvhasználat alapján is gyakran meg-történik. Tárgyunkra nézve pedig szükségünk lesz e megkülönböztetésre.

A havasi pásztor-élet az Erdélyi Havasokig és azon túl is, az egész Balkánon meglehetősen egyforma föltételek közt fejlődött és itt általában nem volt alka-lom a magasabb kultúra kifejlődésére.

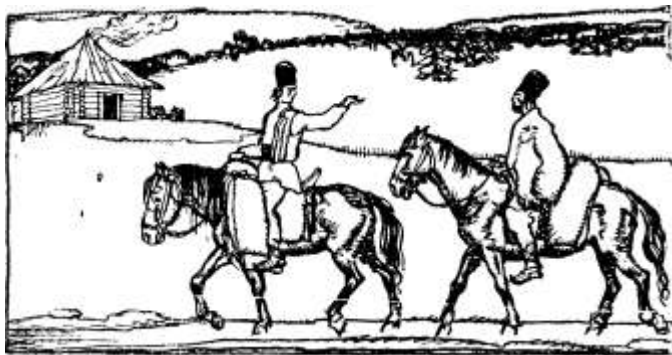
Kulturális haladás nyomaival csak ott találkozunk, ahol ez a balkáni eredetű pásztor-nép a műveltebb északi népek társaságával érintkezik, pl. Nagyszeben és a többi szász városok környékén a szász befo-lyás alatt, a Maros mellékén és az arany-vidéken a magyarság hatása alatt.

Az Erdélyi Érchegeység aranybányászai közt a családnevekből, a csizmaviseletből és a tulipános

hímzett ujjasokból ítélve sok az eloláhosodott magyar elem. Ilyenek pl. a verespatakiak. Vizsgáljuk meg azonban a bányavidék szomszédságának, pl. Alsó-fehér vármegye néhány oláh községének tárgyi néprajzát.

Aranyvidéki otthon.

Keskeny szurdok-völgyek vezetnek föl a Maros tágas, termékeny völgyéből, Belső Erdélyből, vagy ahogy ők mondják, a „Czárából” a havasra. Mikor

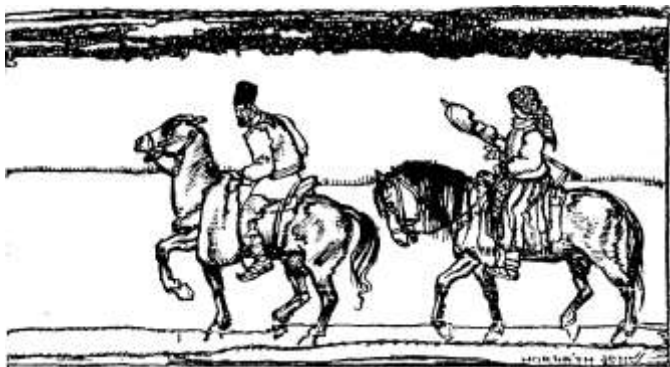

Hazatérő lovas oláhok

a hamisítatlan ősviseletébe öltözött hegyi móc ezen a hosszú völgyi utakon hazafelé ballag kis mokány lovával, felesége férfiasan, átvett lábbal ül a nyeregben (Lásd a 103. lap képét!) és a hóna alá fogott guzsalyról szálát sodor, megszólal sajátos

jajongó, keserves énekük és viszhangoznak a hegyek. A sorban lépdelő kis lovak súlyos zsákokat visznek, jó vásár volt, faszénért, túróért cserében búzát hoznak abból a nekik ma is idegen „országból”, a „Czárából”, mert ez a szó jelentése.

A kis lovak áthaladnak a rossz völgyi ösvényeken és eljutnak egy-egy erdők közt fekvő kis faluba, ahová talán sohasem jut el a szekér, pl. Havas Gáldra, oláhosan Intre Gáldra. Sokszor megfordultam a szorgalmas, egyszerű, engedelmes nép körében. Ismerem

karavánja a hegyi ösvényen.

őket örömben, bánatukban, erényeikben és hibáikban is, az esküdtszéki tárgyalásokról, a háborúból, ahol oláh legénységet vezényeltem és békés otthonukból. És jól tudom, sőt meggyőződéssel hiszem, hogy az ő egyszerű, egyenes lelkük egyszer még vissza-

vezérli őket a hazug agitátorok, a római álrokonság és a balkánizmus karjaiból mihozzánk, magyarokhoz, az ő szigorú, de igazságos tanító mestereikhez. És épen ezért mindig csak az őszinte rokonszenv és tudományos tárgyilagosság hangján mondhatom azt, amit róluk megállapíthattam és följegyezhettem.

Ha a kis karavánnal a köves Érchegység belsejébe megérkeztünk, elfogyasztjuk velük az ő mindennapi „vacsorájukat, a puliszkát, oláh neve szerint mamaligát, és csöndesen pihenőre térünk.

Másnap körültekintünk a barátságos gazda házatáján. A ház elég tiszta és csinos, de kéménye nincs és a födele — ahol újabb behatások nem érvényesültek — palakódarabokból vagy durván kihasított nagy fazsindelyekből áll. A nyitott tűzhely füstje egy tenyérszerű résen át tódul a füstös padlásba. Itt már fölszerelésben, szöttesekben, kendőben, különböző szerszámokban látszik a városi behatás. **Néhány évvel ezelőtt még faekével szántott az oláh.** Ma a magyar földművelésügyi kirendeltségek már a félreesebb falvakba is bevitték a vasekét. Csak a köves talajokon maradt meg az ősi faeke két keskeny vassal, mert ez nem olyan törekeny és házi készséggel is ki lehet javítani, ha baj éri. A romániai oláh faekéjének, a **raritá**-nak csak egy hegyes vasa van, a taliga helyett pedig szántalpat erősítenek elébe, (mint a mellékelt képen látni).

Ahol a magyar kormány műutakat és jó megyei utakat építtetett, oda természetesen bevonult a szekér

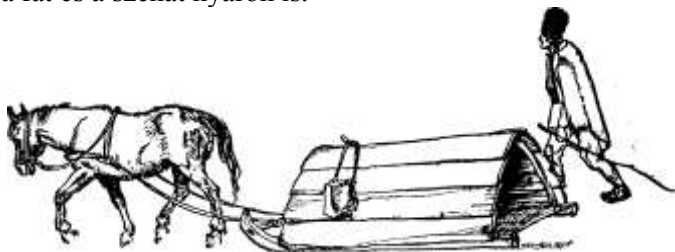
is, a magyar iparosok kezemunkája. De még mellette is ott találjuk az ősi közlekedés legegyszerűbb járó-

Faeke szántalppal, mögötte gabonatartó góré.

művét, a **szánkót**. Ez aztán merőben fából készül, egyetlen vasszeg sincsen benne. Négy állórúd az

oldala, ha fát szállítanak rajta; vesszőfonásos kosár, vagy lésza, oláhul is liesza, hogyha trágyahordás a rendeltetése. A magyar ekhós-szekér védő tetőzetéhez hasonló boltozatot is csinálnak a szántalpra vesszőfonásból vagy ácsolt deszkából, s ekkor **vándorkalyibául** szolgál a pásztornak. Ha tovább költözik, a szántalpat kis lovával huzatja a gyérfűvű havasi legelőn új helyére. Szántalpon csúsztatják le a völgybe a fát és a szénát nyáron is.

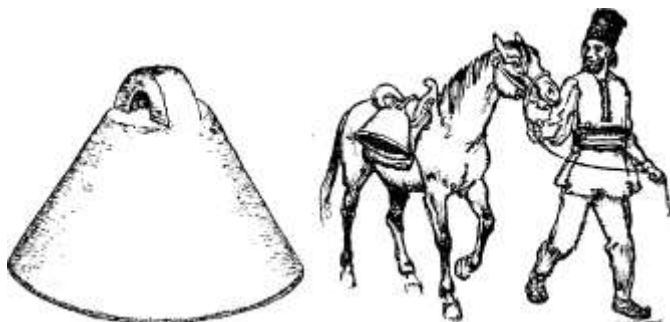
Kalyiba-vándoroltatás,

De van ennél még őszibb szállító eljárás is egyes vidékeken: a szénát lombostól letört jókora fa-ágra halmozzák és azon csúsztatják a völgybe. íme a szánkónak egyik ősalakja!

A hunyadmegyei pásztor még a kenyérsütő kézi kemencéjét, a „test”-et, (olv. ceszt) magyar nevén **bujdosót** is magával viszi, ha költözik. Ez a különös kőharang véső csákányokkal készül az Erdélyi Érc-hegységnek egy erre a célra kiválóan alkalmas köze-téből, a dacit-tufából. Nagy-Almás község oláh kő-

faragói a fél vármegyét ellátják ilyen sütő kőharangokkal és így készül a mesékben is sokat emlegetett „hamuban sült pogácsa”. Ilyenforma sütőket készítenek cserépből is Délmagyarország néhány pontján és főként a Balkánon. Boszniában már vasból is készítették újabban.

A bujdosót akkép használják, hogy ferdén föl-támasztják a tűz fölé és mikor a tűz parázsosá égett

A bujdosó és szállítása.

és a bujdosó alja is, meg ő maga is áttüzesedtek, akkor a parazsat félrekotorják, a tűz helyére odavetik a megkelt tésztát és reáborítják a forró kőharangot. Ezután még be is borítják parázsoszal, úgy hogy csak a harang füle áll ki. Ilyen állapotban marad addig, amíg alatta a tészta kellőképp megsült.

Ha az oláh odább költözik, akkor a sütőkemen-céjét könnyen viheti így magával. Két bujdosót köt

össze ilyenkor fűlinél fogva olyanformán, hogy a kötéssel a ló nyergén átvethesse azokat. Ebből látható, hogy ez a különös eszköz a nomád életmóddal szorosan összefügg. Valóságos vándor sütőkemence ez és valamikor bizonyosan igen nagy lehetett az elterjedése, de mióta a pásztorok nomád élete szűkebb határok közé szorult és a falvak sűrűbben épülnek, azóta ez is fölöslegessé vált. Csak olyan helyeken van még használatban, ahol különösen alkalmas anyag áll rendelkezésre, amiből készíthető és ahol maga a költöző pásztorság is valósággal megvan még.

Jellemző helye ennek éppen Hunyad megye. Itt a juhászok a nyári hónapokat a havasi legelőkön töltik, telelni pedig a Maros folyó völgyébe térnek a tarlókra, kaszálókra. Itt és Alsófehér vármegyében van a legfejlettebb juhtenyésztés is.

Fa-eszközök.

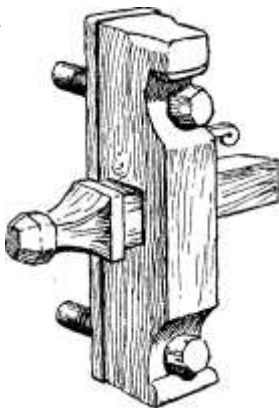
Az érchegységi oláhoknál sokféle alkalmazást nyer az az őszanyag, amit a hegyek ma is bőven termelnek, a bükkfa.

Két nagy téglalakú darabot úgy állítanak össze, hogy a fűlsőt kis fa peckeli föl és e pecekhez szalonnadarabkát kötnek, a tetejébe meg jókora követ raknak — és készen van a legegyszerűbb **fa egérfogó**.

A **szalonna akasztó** horgas fenyőfából készül, durván kinagyolva; ezzel erősítik a szalonnát füstre.

De sok háznál itt is megtaláljuk még a **fazárat** bükkfából és fenyőből bükkfakulccsal. A rovátkolt kulcsnyelv szabadon mozgó kis facsapokat emel a zárban bizonyos helyzetbe és ez a helyzet teszi lehetővé a zár kinyitását. Ezt a zárat aztán semmiféle más kulccsal nem lehet kinyitni. Lehet, hogy az ötlete nem eredeti népi tervezés, lehet, hogy régi római vaszár formáját utánozza, de annál jellemzőbb, hogy ez is fából van. Annál világosabban mutatja, hogy itt is kő-fa-országban járunk.

1848-ban az osztrák udvar pénzén ellenünk föllázított oláhoknak többnyire kapakasza volt a fegyverük, de a kézrekerített szerencsétlen magyarokat több helyen, pl. az alsófehérmegyeyi Vadverem községben is bükkfa-doronggal verték agyon. Egy magyar birtokos család ritkaságai közt magam is láttam egy ilyen történeti emlékezetű östégy vert.

Fazár.

A fatárgyak gondosabb formálása, ácsolása, faragása, díszítése csak nagyon elvétve található az oláhságnál. Csinosabban ékített guzsalyokat látni pl. Hunyad és Alsófehér vármegyék némely jobbmódú községében. Az ilyeneken látható, fakörzövel rótt és kizárólag geometriai rajzok albán faragásokhoz

hasonlók. A pásztorbotokon ritkán találunk valami szögvasas, egyszerű díszítést. Mintha a faragás kedves eszköze, a zsebkés csak nem régen terjedt volna el.

Minden esetre jellemző e vidékeken a faragatlan, otrombán kinagyolt tárgyak sokasága és emellett a fa-megdolgozásnak egy szokatlan ősi módja a **vájás**.

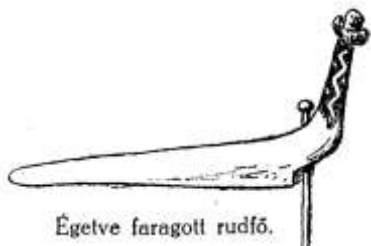

Famozsár.

A hunyadmegyei Nagy-Almás községben jókora fatörzsből kivájt tönkhordót láttam. Ugyanígy készülnek sótartók, tokok, tálak, tekők és mozsarak is kivájt fából. Kivájt fa-tönkökből készülnek a méhkasok, s itt megemlítyük, hogy a méhészkedés valóságos ősfoglalkozása az oláhnak. Nagyobb fatörzsekből, vájó munkával gabonartartót is készítenek, sőt egy községben több, egyazon óriás törzsből készített disznóólat is látott Györffy István barátom. A környezet kihasználásának, az ősegszerű anyaghasználatnak olyan szép példái ezek, aminőket csak az érintetlen természeti népek körében találhatunk. De lássuk e vájó munka eszközeit és módjait. A kivájásra megfelelő, — harántos élű acél vájófejszét használ a cigány, — mert ezt az iparágat ismét a cigány tölti be; — de vannak bizonyítékaink arra nézve, hogy a tönk kivájása eredetileg kevésbé

alkalmas köeszközökkel történhetett. Elképzelhetetlen türelempróba lehetett ilyen eszközökkel fába üreget törni, de segítségül ott volt már a legrégebb idők óta a tűz. A fa üregét előbb alkalmasan irányított égetéssel mélyítették ki és azután vágták ki a már megszenesített részleteket.

Hogy a szenesítés a vajasnak, vésésnek előmunkálata volt, arra nézve tanúságos bizonyítékot szolgáltatnak Alsófehér megyében a Remete-vidéki faragott **rúdfők égetve rovott ékítményei**. A rúdfő külön darabja a szekérrúdnak. Tompaszög-alakban kifaragott keményfa darab ez, egyik szára a rúdvég fölé simul, a másik kissé előre hajolva díszítményes fejből

Égetve faragott rudfő.

végződik. A két szár találkozásánál a rúdfőt kilyukasztják és e lyukon át tűzik be a járomszöveget, amely a rúdfőt, a járomot, meg a rúd végét összefogja. A rúdfő Erdélyben minden falusi ökör-szekéren megvan és kivált magyar vidéken igen változatos a díszítése. El lehet mondani, hogy ahány rúdfő, annyiféle. Az említett vidéken találtam olyan rúdfőket, amelyek durván alakított kis keresztben végződtek, az oldalaik pedig el voltak szenesítve és azután vájó horzsolóval (oláhul is „horzs”) faragtak beléjük zezugvonalakat és pontokat. A behorzsolts díszvonal a nyers

fa fehér színét mutatja, a környezet pedig szenes voltánál fogva fekete alapot ad a rajzhoz. A kivétel olyan esetlen, hogy Középfrika vagy Délamerika bármely ősnépének legegyszerűbb rajzaival is fölveheti a versenyt kezdetlegesség dolgában. Az erdélyi neolithkori telepek cserépdíszei pedig messze föllette állanak.

Atavisztikus, ősrökletes tárgyak ezek. Kézzelfogható bizonyítékai annak, hogy a kemény fa megmunkálásának ősi, kőkorszaki módszere, az égetve-faragás még ma is divatos itt ebben a félreeső országrészben.

Modern viselet.

Vannak az erdélyi oláh tárgyi néprajzában gazdagabb, művészibb motívumok is. Nem hallgathatjuk el mindenk előtt a viselet ékítményeit. Az aranyvidéken és a Maros-völgyben pl. díszes fölső ruházat jött divatba. Ennek legparádésabb darabja az ujjasnak mondott mellényke és a ködmön vagy **kozsók**, a téli felöltő. Mind a kettő juh bőrből készül, különféle hímzéssel, prém-szegésekkel, cifra gombokkal, selyem-bojtokkal és bőrlódingokkal. A régibb típusúak színes bőr-cifrákkal vannak ékesítve, az újabbakon ehelyett tarka hárász vagy selyem hímzéseket találunk.

Nagyon eltérítene tárgyunktól, ha e díszítmények balkáni jellegeire és a minták eredetére, rokonságára, elemzésére is ki akarnánk terjeszkedni. Elégedjünk

meg itt egyetlen, tárgyunkra vonatkozó megállapítással: Alsófehér vármegye díszes és falvanként változó típusú bőrruháit nem az illető községek oláh népe állítja elő, hanem Kocsis György, Tornai Pál, meg

Kozsók.

a többi magyar szűcsök Nagyenyedenlél más városokban, így van ez, értesülesem szerint Erdély többi vidékein is. Az a népviselet, amelyre olyan nagyon büszke az oláh vagy „román”, ahogyan magát

nevezni szereti, az ő tarka színeiktől eléktelenített „nemzeti” ruha nem készülhet el magyar kéz közreműködése nélkül. Ugyanígy látjuk ezt pl. a bánáti vármegyékben; ott meg „szerb vászon”-ból készült és szlávos hímzésű „nemzeti ing”-ben jár az oláh leány. Es mióta pénzük is bőven van, a magas sarkú, hosszú szárú fűzős női cipőt is megveszik a magyar vagy zsidó vásárostól, kivált ha élénkebb színű.

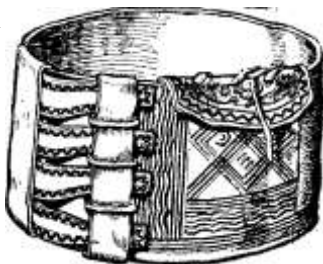
Es az így szerzett fűzős cipő épen olyan kelléke lesz a „nemzeti” viseletnek, mint a tarka bécsi selyemfejkendő, a kék-sárga-piros nemzeti derékszalag, amit a magyar „zsarnokság” alatt évtizedek óta szabadon viseltek, meg a legnemzetibb ékszerük, az a melldisz, amit a nők régi vagy hamisított római pénzekből fűznek össze.

Az angolok színes üveggyöngyökkel ékesítik és hódítják meg a távoli vad népeket. A régi rómaiak fényes pénzekkel bolondították el egykor ezeket a jámbor balkáni pásztorokat. És az így kapott pénzeket máig sem tudták értékre elváltani, csak dicsekednek vele, mint hiú gazdagsággal és mivel most már nincsenek rómaiak, egyúttal ők magukat tartják és tartatják rómainak. A világ könnyen csalódik. A másként hangzó tudományos tényeket bajos kinyomozni és megtanulni.

Ugyancsak magyar iparosok készítik a férfiak széles bőr-övét, az oláh viseletre jellemző „**dészút**” vagyis „gyűszút” vagy „tűszőt, cingatoreát.” Színes

cifrázatában az ízlésükhöz alkalmazkodó sárga-kék-piros színeken kívül semmiféle oláh nemzeti vonás nincsen.

Hímzéseik, varrottásaik díszítésének mintázata, színgazdagsága, változatosága határozottan élénk fejlődésnek indult az utolsó évtizedekben a bőséges élet és a magyar kultúra befolyása alatt, kivált azokon a vidékeken, ahol a magyarsággal élénkebb érintkezés folyik. Az oláh átveszi a magyar „inas” öltésű ingdíszeket, de nem

elégszik meg a kék vagy a vörös színnel, az erdélyi magyar paraszt fehérenemű kizárólagos díszítő színeivel, hanem helyettük a maga ízlése szerint feketét, sárgát és más színeket is alkalmaz.

Az oláh nőknek régi mesterségük a szövés, talán olyan régi, mint a juhászat maga. A magyarokéhoz nagyon hasonló, de mindig sárgával tarkázott gyapjútakarókat és **átalvetőket** készítenek. (Lásd a 116. lapon!) A kézimunkaiskola útján pedig átvették színezéseikbe a jellegzetes magyaros napraforgókat, rózsákat, szegfűket, tulipánokat, pl. Zalathna vidékén. E dísz-motívumoknak a neveit is átvették a magyaroktól. Annál bajosabb közöttük eredeti nemzeti jellegű motívumokat keresni. Alsófehér vármegye Remetei

Völgyében, a híres Sziklakapu környékén föltűnően jellegzetes ing-hímzés-mintákat találtam. De csakhamar megtudtam, hogy e kis telepvidék régi központja, a Monastirea eredetileg bizánci kolostor volt és a férfi-ingek ízléses mintáit nyilván a bizánci egyház oltárterítőinek sajátos ornamentikájától kölcsönözte a környező falvak népe.

A hímzésminták elterjedt <X>-alakú alapmotívuma a jellemző szövés minta átvétele. Általában megállapíthatjuk, hogy az oláh hímzések részben szöttes-motívumokból állnak, részben pedig magyar vagy szász eredetűek. Eredeti oláh hímzés-mintát nem találunk. A szöttes-minták a szövés-technikából kifolyólag mindenütt egyvalósággal nemzetköz-

Szöttesből készült átalvető.

ziek. S így az oláh hímzésben ziek. S így az oláh hímzésben

nemzeti jellegeket egyáltalán hiába keresünk.

Ha az oláh templomok halotti emléktábláit, a „pomelnik”-eket, meg az útszéli kereszteteket és a falusi kápolnák vallásos képeit szemléljük, meglepődve tapasztaljuk, hogy a hamisítatlan régi bizánci stílus itt még ma is él. A szentek és angyalok most is olyan testetlen, merev, kifícamodott esetlenségben ábrázoltatnak, ahogyan azt egy évezreddel előbb a keleti

egyház ízlése és fölfogása magával hozta. A színek talán tarkábbak, ízléstelenebbek, de a régi modorosságot az évszázados hűséges másolás — többnyire szász címfestők munkája — nem változtatta meg. Erre a példára azért kellett hivatkoznunk, hogy

Bizánci modorú, cyrill írásos oláh szentkép.

a szolgálai utánzást más oldalról is szemléltessük: római pénzek, szerb vászon, magyar szücs-munka és himzésminták, bizánci szentképek: ezekből áll az erdélyi oláh tárgyi néprajzának magasabbrendű, modernebb járuléka.

Ős viselet.

Más eredményre jutunk, ha a ruházatban az eredeti őselemet kutatjuk. Fischer Emil, a németek ismert nevű ethnografusa, a románság származásáról írt jeles könyv (1904.) szerzője tanulmányozta a romániai oláhság viseletét és abban a történelem előtti állapotoknak sok érdekes nyomát találta meg. (Die Umschau. 1909. p. 810.)

A romániai paraszt viselete, mint Fischer közli,

A cucutenii bálvány és hasonmása, a mai román viselet.

sok részletében a Kr. e. 1500 körüli neolithikus ember ruházatának mása.

Ha a mellékelt képen a Cucuteniben ásatott bálvány-szobrocska külsejét szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy a szobor-alak felső teste tetoválva van. Korlátozottabban ez a szokás is megmaradt a mai oláhoknál. De ami föltűnőbb, az a szobrocska alsó testét burkoló redős nadrág és a mai román férfi-bugyogó hasonlósága. A férfinadrágnak ez az alakja, a „**berneveci**”, vagy a lábszáron összeszűkülő „**salvare**”, nyilván egykorúak az említett szobrocskával. Csakhogy akkor ez a férfi egyetlen ruhadarabja lehetett. Ugyanilyen bő, redős nadrágja sok más népnek is van a Keleten, de ehhez a sajátos ruhadarabhoz azóta újabb elemek járultak. Hosszú ideig azonban ez volt itt a férfi egyetlen ruhadarabja.

A római hódítás korabeli írásoknak még salvari volt a ruhája és felső teste szabadon állott. Ezt mutatja többek közt (120. lap képén) az Adamklissinél talált kőkép csatajelenete. A római katona hadi díszben paizszsal védekezik és karddal támad. A. salvaris thráko-román meztelen felső testével térden áll előtte és kaszájával védekezik. A jelenet nemcsak a viselkedést jellemzi, hanem azt a barátságos viszonyt is, amelyben az oláh előd és az állítólagos ő, a római egymással szemben állottak. Ha az oláh csakugyan római eredetű volna, akkor hogyan magyaráznák meg a vitéz római katonának ezt a kellemetlen viselkedését saját „utódával” szemben? És ha mégis e kép

igazat mond, akkor mi jögon mondják ők magukat románoknak, romanus-oknak, vagyis rómaiaknak? Hogy a salvare nevű nadrág egyedüli ruhadarab volt, arra nyelvi bizonyítékot is ad Fischer: felöltözni, se unbraca, az oláh nyelvben szó szerint csak annyit jelent, hogy nadrágba

Római és thrák harcos küzdelme az adamklissii csataemléken.

bújni, mert bracca = nadrág. E ruhadarab felöltése tehát évszázadokon át egy jelentőségű volt az egész öltözködéssel, azért van, hogy máig sem keletkezett e fogalom jelölésére újabb szó.

Az erdélyi oláh férfinak is bő és redős a nadrágja, de már sokkal közelebb áll az erdélyi magyar férfi fehér, testhez álló harisnyájához és ugyanabból a condraposztóból is készül. Hogy az ősi, jellegzetes alakját elvesztette, az már magyar befolyás eredménye.

A magyarok kúpos bórsüvegétől, vagy sapkájától, a kunok kumán-jától élesen elüt az oláhok nagy, lapos tetejű **kacsulája** (caciula). Kalapot (palarie) csak a legújában kezdenek viselni itt-ott. Még a

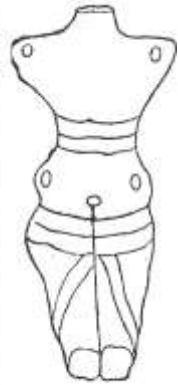
papjuk is kacsulaforma süveget visel. Ezt pedig csak egy lépés választja el attól a fejvédő állatbőrtől, amelyet fejes részével előre fordítva tettek föl esőben. Ilyent láthatunk a régi Trácia költőjének, Orfeusnak egykorú képmásain is.

A női ősviselet és annak mai alakja:
háncskötény — posztura — katrinca.

De megvan az ősi viselet bélyege az oláh nő ruházatán is. Ennek legjellemzőbb és legdíszesebb része Erdélyben is, Romániában is két keskeny kötény, egyik elül, a másik hátul alkalmazva. Az előkötő a

catrinta, az útóköttő a **postura**, Romániában opreg. Nem egyéb ez, mint műveltebb kiadása az afrikai vagy ausztráliai nők háncs-köténykéj ének és eredetileg ez volt a thrákoromán nő egyedüli ruhadarabja.

A mai fota és előde egy női összobrocskán. (Cucuteniből,)

Vele egykorú viselet a **fota** nagyobb kendőféle, ennek a széleit elül fölhajtják s ez aztán lehetővé teszi a férfias lovaglást. Ennek a mását Fischer egy cucu-

Paparuda táncot járó cigánygyermekek.

tenii női szobrocška díszítésén találja meg és ebből ítélve ez is épen úgy egyedüli ruhadarabja lehetett az oláh nőnek, mint a férfinak a redős nadrág. Még egyszerűbb a ruházatuk a **ppaparuda-táncolóknak**.

Romániában ugyanis szárazság idején azt a szokást ismerhetjük meg, hogy meztelen cigány leányok járnak és az udvarokon, pénzért eső-idéző táncot lejtenek. Egyetlen ruhájuk egy kis virág-kötény.

A legjellemzőbb különbség a mai viseletben az, hogy az erdélyi magyar csizmában jár, az erdélyi oláh ellenben bocskorban, „opincs”-ban, továbbá az, hogy az oláh mindig hosszú és a nadrág fölött kieresztett inget visel, a magyar ellenben rövid inget, amely a bőrvet, ha megvan, födi.

Oláh bocskor.

A csizma viselés sok vidéken pl. a Kalotaszegen, Torockón, Magyarlapádon a nőkre is kiterjed, a magyar leányok piros csizmában járnak. Ahol a csizma viseletet az oláhok átvették, ott többnyire eloláhosodott magyarságot találunk, mint Verespatak vidékén. Ritkább eset az, hogy a magyar az oláhos bocskor-viselésre áttérne. Ez az egyszerű láb-védő az oláhság általános viseletéhez hozzátartozik. Férfi, nő egyformán bocskorban jár. csak a terjedő vagyonosodás téríti el őket ettől az öszokástól.

A bocskor olyan vastag, többnyire négyzet-alakú bőrdarab, amelynek szélei közönként átlukgatva szij-

jal olyanképen fűződnek össze, hogy a lábfejre köröskörül gondosan reáborítható. Az összefűzés módja, a bőr fölthajtása vidékenként más-más. E szerint vannak széles és hegyesorru, rövid és hosszúorru bocskorok. Ez az egyszerű talp-bőr hajlékonyságánál fogva jól beválk a hegyi utakon és mindenféle szöggestalpú turista cipónél biztosabbá teszi a járást a havasok szikláin és kőfolyásain.

Ennél a talpra kötött bőrdarabnál egyszerűbb, primitívusabb láb-védője a kőkori ősebernek sem lehetett, azzal a különbséggel, hogy akkor talán nyers, cserzetlen bőrt használhattak és nem azt a hibátlan, tartós talp-bőrt, amivel a magyar bőr-ipar a mi oláh népünket ellátja.

A Balkán közepén megmaradóit ősthrákságnak a felöltöztetője valószínűleg az albánság volt. Ez a nép ugyanis már az ókorban is ott lakott a mai helyén és így összomszédja annak a törzsnak, amelyből sok keveredéssel a mai oláh nép kialakult. A déli albán viselete különösen sokban egyez az oláhéval. Nemcsak az egyszerű sarut és a bő, ráncos nadrágot találjuk itt meg, hanem a nadrág fölött kieresztett inget, a bőrujjast és a széles bőövet is, a prémsüvegnek még a neve is ugyanazon szótörzsből ered, az oláh kacsula nem más, mint az albán ksul. Az a félgömbalakú süveg pedig, amely a föntebbi dombormú harci képén, az ősthrák fején díszeleg, nyilván azonos az albán jellegzetes félgömbalakú fehér nemezsapkájával. Mindezekből ítélve az ő

érintkező pont **Dél-Albánia** keleti részében, a kucó-oláhok földjén keresendő. És **valószínűleg itt van a thrákoromán **éÉ Tfcikisője is.**

Ősi jellegű építkezés.

ősi idők emlékét őrzi az oláhság építkezése is. Nem szólunk itt arról, hogy föld alá vájt, szalmatetővel fődött viskók itt-ott

Kerek huruba.

ma is vannak Erdélyben, Romániában meg épen nagy számmal. Ott „bordeiuri” a nevük és Creanga szerint sok ezer ember lakik ma is ilyen félig állati vackokban. Ezek eredetileg elliptikusak és tűzhely van a közepükön. Ilyenek vannak Boszniában is (Purkovici), szakasztott másukat a praemykenei körül Orchomenosi őstelep ásatásakor találták meg.

A kerek vagy elliptikus alak itt nemcsak az ősegy-szerű állapot tartozéka úgy, amint azt sok afrikai és más trópusi nép építkezésében látjuk, hanem egyúttal az építő anyag folyománya is. Erre a nézetre az erdélyi mezőség **hurubáinak** tanulmányozása közben jutottam.

Ez a Mezőség az Erdélyi Medence közép része. A geológiai harmadkorban tengermedence volt. Sóját, gipszét otthagyva nagy telepen, a tenger kiszáradt és a helyéri agyagos-márgás, jórészt kopár dombvidék maradt. A Mezőségen ma alig van erdő, fa is kevés. Csak a folyóvizek mentén vannak fűzesek, berkek. Kő is csak elvétve akad, gyülelévészkövek, konkréciók alakjában bizonyos rétegekben. Építőanyagként tehát nem marad más, mint a fűzfavessző meg az agyag.

Ez magyarázza meg, hogy az itteni oláh lakosság olyan házakat épít, amelyeknek **lésza**, vagyis vesszőfonadék az oldaluk és agyagból gyúrt vályoggal vannak betapasztva. Mivel pedig a kosárfonás könnyebben megy kereken, mint négyszögben, házakban, azért a „huruba” csaknem mindig kerek vagy elliptikus. Ha már az oldalfalak az anyaghoz idomulva így formálódtak, akkor a tető sem lehet másféle, mint kúp-alakú vagy félgömbös, kupola-féle.

Ilyen kerek, kupolás viskókat köztudomás szerint Európa több kőkori őstelepének ásatása alkalmával találtak. Használatban voltak ezek Erdély Őslakóinál is, így például a Traianus császár hadjárata alkalmával a dákok valószínűleg ilyenforma lésza-falakat védelmeztek a támadó római harcosok ellen. Nem bástyák vagy kőházak voltak azok, hanem **földvárak**. (Lásd a 128. lap képét.) Ilyen földvárak Erdélyben ma is vannak és egykori gyakoriságukat a számtalan „Földvár”-helységnév is tanúsítja.

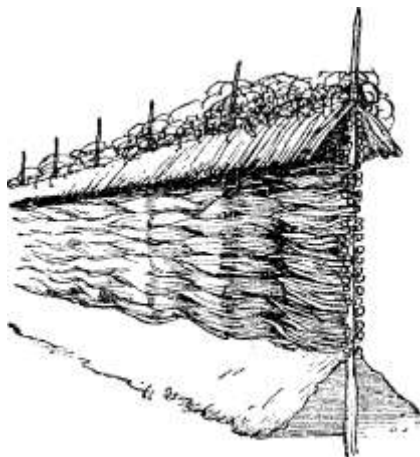
Hogy milyen lehetett eredetileg egy földvár, azt megmutatják a Mezőségen épült falvak kerítései. A bekerítendő telek körül sáncot húznak, úgy hogy az árka kifelé legyen, mint a középkori váraknak a vízárka. A sánc tetejére 2—3 méteres erős karókat ütnek be és ezeknek a kiálló végeit utóbb hegyesre kifaragják. A közeit aztán fűzveszővel sűrűn befon-

Rómaiak ostroma egy dák földvár ellen. Traján császár diadaloszlopének domborképéről.

ják és ezzel jó tartós és rendkívül szilárd, szívós fa-falat formálnak. A hegyes karók magasan kiállnak belőle. Most e fonadék fölé a kiálló nyársakhoz is erősítve tetőzetet szerkesztenek és e fölé tövisbokrok ágait rakják jó szélesen és egyenletesen. Ez a töviskoronázás lehetetlenné teszi az átmászást és a kiálló karóvégek még fenyegetőbb képet adnak az

építménynek. A fonott falakat esetleg vályoggal is bevakolják és készen van a legjobb kerítés. A falvakon a belső telkek kerítése ma is ilyen és jellemző rá, hogy a sarkok a szerkezet szilárdsága érdekében mindenütt el vannak kerekítve. Az ilyen sarkokon eredetileg külön védőtornyok is lehettek.

A földvár mint mai lésza-kerítés.

Ami ma a falusi belsőségek kertje vagy kerítése, az volt a dákok földvára. Ma sokkal tekintélyesebb és tartósabb, mint amennyire szükség volna a szegényes kert néhány szilvafájának és egy-két szénaboglyának a megvédésére. De épen ez a tekintélyesége mutatja, hogy ez egykor hadi védőépítmény lehetett és csak a szokás hatalma tartja meg a hasz-

nálatban ma is, amikor már jobbadán fölöslegessé vált. Ilyen kerítéseket leginkább Erdély oláh községeiben találunk.

Ugyanitt azonban a házak javarészt már négyszög-alakú vályog-építmények. Az ősi kerek, vesszőfalú ház kiment a divatból. De kisebb alakban ma is megvan: a határon mint a szőlő- vagy hegypásztor hurubája, a kertben mint istálló-, disznó- vagy tyúk-ól, avagy mint gabonatartó „kas”, vagy kosár, mert voltaképen nagy kosár ez mind és az oláh ősházat, a hurubát bátran ember-kosárnak nevezhetjük.

A pásztor huruba nagyon ideiglenes jellegű. Ha új pásztor jön, új hurubát is épít, kedve szerint való helyre, ahonnan messzire ellát a védelmére bízott területen.

Valamivel kisebb és néha föld alá mélyített kerek építmények az udvaron állatlakásul készülnek.

A legjellemzőbb azonban a fölül néha kiszélesedő **góré**. Romániában Fischer épen serleg-alakúakat is látott, ezek nagyon hasonlítanak az afrikai népek gabonatartóihoz és némely helyén még sárral is be tapasztják, hogy az apróbb szem, pl. az ott még szélében vetett köles, ki ne hulljon belőle. Hasonló kosár alkotmány a szilva-aszalójuk is.

Mindezek az ősepítkezés formáit őrzik.

De abban, hogy ezek helyenként ma is így vannak, ne keressünk csupán ősiségét, elmaradottságot. Fölismerhetjük benne az ügyességet, célszerűséget is és a helyes, észszerű alkalmazkodást a kőhíjjas, kevés fával rendelkező agyagvidékhez, a Mezőséghez.

Ez a célszerűség és a környezethez alkalmazottság magyarázza meg, hogy ez az építkezés, módosult célzattal évezredek óta megmaradt itt és ez nemcsak az oláh ősszokás bizonyítéka Erdélyben, mert ezt az építkezést beköltözésükkor vehették át az itt lakó népektől. De ugyanezt mint ősszokást is látjuk náluk Romániában és a Balkánon, itt pedig kétségkívül mint őslakók őrizték azt meg olyan vidékeken is, ahol már sem a környezet, sem a célszerűség nem kényszeríti őket ez ősegszerű szokások fönttartására.

Az ősi állapotok jellemzésére szolgálhat egy sajátos szóhasználat is. Az egy helyiségből álló faház mellett Romániában sok helyen konyha-félét, vagy pitvart találunk s ennek aztán **tinda** a neve. Ez nyilván a latin tendával azonos, vagyis sátrat jelent. Használata csak úgy érthető, hogy a sátor volt az ősi hajlék egyik formája és ez később a házzal kapcsolatban is használatban maradhatott még, a tűz fölé feszített ernyő alakjában.

Az ősi tűzhely.

A legérdekesebb ősi formákat mégis a tűzhely körül találjuk.

A legegyszerűbb tűzhely csupán abból a néhány kődarabból áll, amelyeket a tűz védelmére és a fazekak megtámogatására körülraktak. Ilyen egyszerű **nyitott tűzhely** szokott lenni a pásztor havasi házában, az isztinában, mint már említettük.

Őstűzhely a házban.

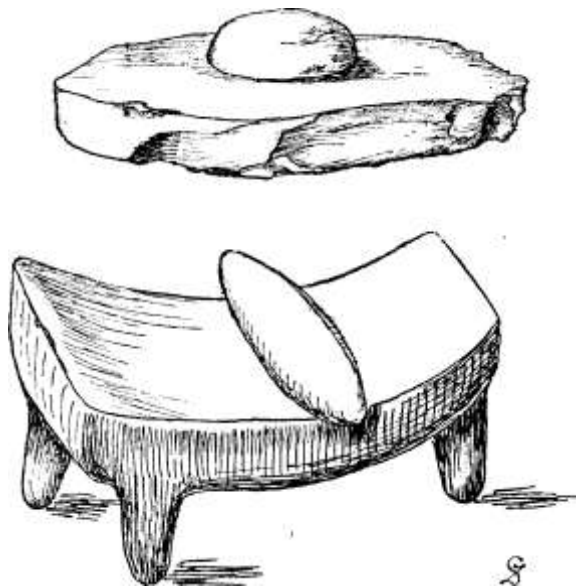
Alkalmas helyen, kivált a szabadban, a tüzet főképp a szél ellen kell védeni és e célra melléje lapos kődarabokat állítgatnak. Ez a forma is beköltözik helyenként a műveltebb oláh házába, például a mellékelt kép eredetijét Alsófehér vármegyében, Havas Gyógy községben láthatjuk. A tűzhely itt is a szoba vagy konyha közepén van. Köréje négy faszöggel összeillesztett fakeretet alkalmaznak és ezekhez támogatják a három lapos tűzvédő követ. A negyedik oldal a tűz nyitott fele marad, de ez mindig a benyíló ajtóval szembe esik, úgy hogy a három paladarab a tüzet az ajtón beáramló lég-huzamtól védi.

A nyitott tűzhely valamilyen formájában az oláh falvak csaknem minden tűzhelyének alkotó része. Akár a félgömb alakú sütőkemence mellett, akár a kocka alakú, elül lépcsős oromfalú sütőkemence tetején, mindenképp megtalálja a maga helyét és a módosabb helyeken már a tetőgerendára erősített horgas láncon csüng az üst a nyílt tűzhely fölött.

Ahol a környezetben megfelelő lapos kövek találhatóak, ezeknek mindenféleképp fontos szerep jut az oláh konyháján. Ilyen lapos kövekből van a sőtörője, meg a lepénysütője.

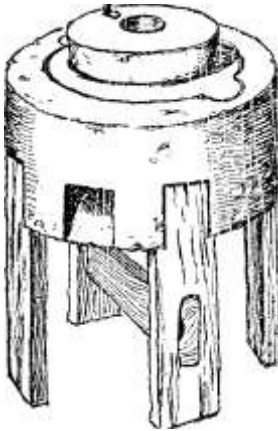
A **sőtörő** vastagabb, lapos kődarab. Hozzá megfelelő, kissé lencsealakú kavicsot alkalmaznak. (Lásd a 134. lap képén!) Gondolható, hogy milyen vesződés lehet a marosújvári darabsót ezek közt szétmorzsolni. De azért mégis jó ez, ha jobb nincs

és ha évezredes megszokás őrzi. Hiszen ez volt eredetileg a gabonaőrő eszközük is. Hasonló, de jóval tökéletesebb eszköz pl. az amerikai indiánus kézi gabonamorzsolója, amint a mellékelt kép mutatja.

Az oláh sőtörője és az indiánok három lábú kukoricamorzsolója.

Későbbi találmány az ú. n. **reznica**, vagy **kézi-malom**. Itt már a két tányérszerű, egymással összeillő kődarab gondosabb faragással nyerte alakját és kisebb formában a Pompejiben talált római malmokat juttatja eszünkbe. Nagyon valószínű, hogy itt és a

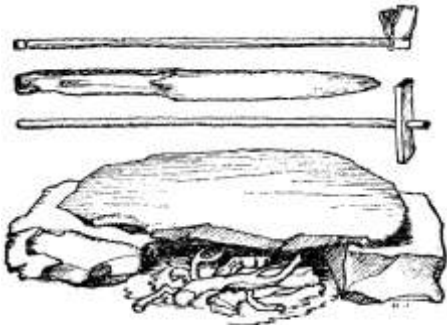

Rezsznica.

kocka- vagy téglaforma kődarab, esetleg épen két téglá. Ezekből lesz a lába. Ha kulturáltabb vidéken járunk, vas háromlábát találunk a süítőkö alatt. Használata is igen egyszerű: tüzet raknak alá, áthévítik és a sima felső lapját a penetóval megszírozzán, reávetik lepényszájukat. A

Balkánon is a római kultúra maradványai ezek és nem kőkori eredetűek.

Annál típusosabb kőkori tárgy a „espegye”, a **lepénysütő**. Lényeges része egy taligakerék nagyságú, kerek, szögletes vagy elliptikus kőlap, csillámpala; a fő, hogy ujjnyinál vastagabb ne legyen és jól állja a tüzet. Ha alkalmat találtak, az apáról fiúra megmarad, amíg csak el nem törik. Nem kell ahhoz egyéb, mint két egyforma vastag

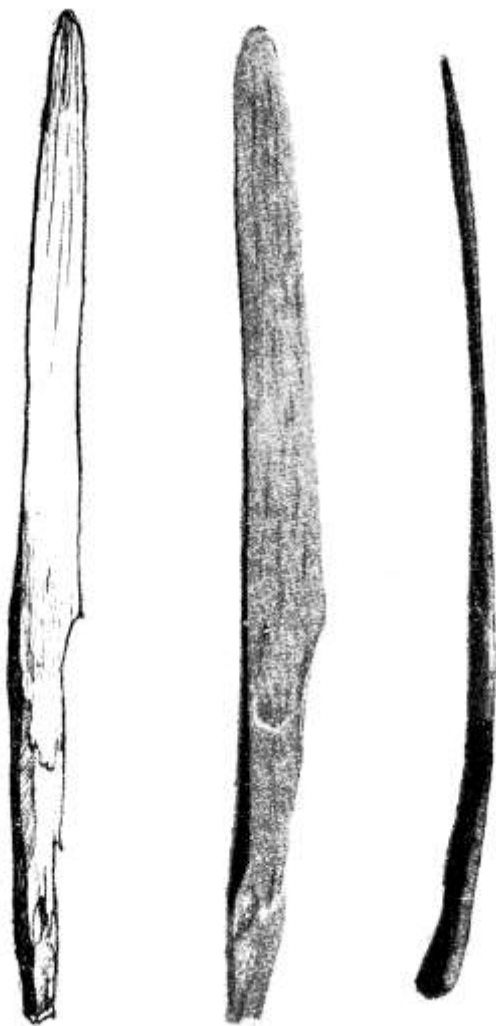

A lepénysütő kő és kellekei: penetó, fakés, vakaró fa.

lepény ma kukorica- vagy búzalisztból készül, labodával vagy más ízesítővel, de eredetileg kétségtelenül ez is kölesből sült. A szegényebb oláh ember házában ritkaság a szalonna. Egyszer egy évben levágnak egy félig hízott ösztövért malacot és ilyenkor megkenik a lepénysütőt is, hogy hozzá ne ragadjon a tészta, mikor sütik. A megkenése eszköze a penető nem egyéb, mint egy fácska végére erősített rongydarab. Mikor a sütés elkészült, a lepénysütőt szépen odatámasztják a fal mellé és ugyan kíváncsi legyen az az ethnografus, aki abban a formátlan kődarabban eszközt lát, ha nem találja éppen használatban.

Ugyanígy kerülték el ezek az archaeológusok figyelmét is. Ahol az ásatásokról szóló jelentésekben „tűzhely” vagy „tűznyomok” említetnek, ott mindig gondosabb körülírást érdemelne az, hogy milyen forma volt és miből állott pontosabban az illető tűzhely. Voltak-e körülötte kődarabok és milyenek, milyen helyzetben. Ha ezeket a jelentéktelennek látszó körülményeket figyelembe vennék bűváraink, akkor talán még több helyen ráismernének az erdélyi oláh „lespedé”-jére. Figyelmeztetésemre egy erdélyi neolith-kori telepen éppen olyan lepénysütőt találtak,¹ mint aminők a mostaniak. Még a kőzet is pontosan ugyanaz a csillámpala volt, amelyből a maiak vannak. Itt

¹ Erdély régi tűzhelyei. A N. Múz, Népr. Oszt. Értesítője. Budapest. 1910.

Oláh fakés Gambucról (fényképmásolat).

tehát a néprajzi tárgy korának meghatározása is világos és kétségtelen. Csupán az a lehetőség áll fenn, hogy esetleg még a palaeolithikus, vagy régi kőkorszakba is visszanyúlhat a használata.

És itt még két szerszámra kell föl hívnom az olvasó figyelmét. Mind a kettőt a lepénysütő kő társaságában találjuk egyes községekben. Az egyik a **vakaró-fa**, a másik a **forगतó kés**.

A **vakaró** modernebb formájában már vasból készül és a tésztás teknő kivakarására szolgál. A szóban forgó ősalakjának azonban nyele is, lapja is fából van és kizárólag a sütő kőlap levakarására való.

A **forगतó késnek** meg az a rendeltetése, hogy az egyik oldalán már kisütött lepényt a másik oldalára fordítják vele. Érdekes, hogy erre a célra a régibb házakban nem vas-, hanem fakést használnak. Lehet ennek célszerűségi oka is, de kétségkívül az összokás az eredete. Ezt bizonyítja magának a sütőkőnek az ősi jellege, de méginkább a fakés kezdetlegessége.

Nagyon egyszerű formájú az a forगतó-kés, amelyet az alsófehérmegyei Gambuczból származó eredeti példány alapján külön képünkön mutatunk be. Néhány évvel a háború előtt még általán használt tárgy volt ott minden háznál. Egyetlen faszilánkból kinagyolt, de csiszolt élű tör-forma ez.¹ Ha azt mondanám, hogy a diluviális ősember kése vagy az ausztráliai

¹ A tárgy eredetét gyűjtőtársam és egykori tanítványom dr. Sáska László isaszegi körorvos tanúsíthatja.

benszülött fegyvere, nagyon hihetően hangzanék és akárhány trópusi utazót félrevezethetnénk vele.

Tekintsük már most e tárgyakat, a vakarót, a fakést meg a lepénysütőt így együttesben, ahogy az erdélyi oláh kezében ma is használatosok, — bizonyosan nem találunk ezeknél ékebben szóló tanúságtételt a kőkori eredet mellett. Ez a három egybe tartozó eszköz kölcsönösen bizonyítja egymás ősrégi származását.

Nem kételkedhetünk egy pillanatig sem az iránt, hogy a falusi oláh épen ugyanolyan eszközökkel süti nemzeti lepényét ma, ahogyan sütötte az ő balkáni őse több ezer esztendővel ezelőtt. Az étel anyaga változhatott, de a sütés módja és eszközei nem érezték meg az új kultúra rohanó haladását.

Részleteiben még sok ősi vonást említhetnénk az erdélyi tűzhelyekről, de itt csak az volt a célunk, hogy reámutassunk arra, hogy íme az oláhság ősi jellegű kultúrájának megtaláltuk a legérintetlenebb részét, a fókuszát a családi élet melegadó központjában, az ősi tűzhelyben.

Primitivus ételek.

Messze vezetne az is, ha a tűzhellyel kapcsolatban a tűzáldozat ősi szokásából eredő mithológiai és folklorisztikus vonatkozásokat is tárgyalásunk körébe vonnánk.

Inkább csak az oláh konyha néhány ősi szokásáról teszünk még említést.

Ilyen őseledel például az erjesztett búzából készülő **coliva** vagy **csiramálé**. Eredeti alakjában a főzést megelőző eljárásnak a példája, tehát olyan régi időből maradt, amikor még a búzaszem csiráztatása pótolta a későbbi kenyérsütést. Ezt csak Románia oláhjai készítik, Erdélyben tudtommal ismeretlen. Ezt az ételt bizonyos születési és halotti szertartásokban is használják, s ez szintén ősi jellege mellett bizonyít.

Ehhez hasonló, pépszerű étel a mamaliga és az említett lepény („lipie, lopinye”). Ezek nemcsak hogy kenyeret pótolnak, hanem mint a kenyér elődei sok vidéken általánosan megmaradtak. Csak a műveltebb, jobbmódú erdélyi oláh kezd újabban a búzakenyér használatára áttérni.

Általában mint minden téren, az étkezésben is a magyarság hatása alatt állott erdélyi oláh művelődöttebb; az őseredeti állapotot sokkal világosabban tükröztetik a romániai oláhok szokásai. Itt, mint Fischer Emil jeles munkáiból is tudjuk,¹ a nép nyer-

¹ Die Herkunft der Rumänen.

sen eszi a csigát, kagylót, sokféle vad gyümölcsöt. A csonthéjasokon kívül nemesebb gyümölcsfélét az oláh Erdélyben is csak legújában kezd termelni. A romániai oláh csak a bolgártól veszi a főzelékfélét, maga nem termel, hanem megelégszik a vadon termő **csalánnal, vadsalátával, lósóskával, labodával, marti lapuval, komlóhajtással, gombával stb.** Mindezek Erdélyben is használatosak, de mellettük már egyéb ételek is divatba jöttek.

Foglalkozás, Szokások. Babonák.

Az oláh eredetileg nomád pásztornép és egyetlen foglalkozása a juhtenyésztés. Ehhez képest nem is államalkotó. Csak az utolsó évszázadok történelmi kényszerűsége vitte bele az egykori Havasalföld lakosságát az államszervezésbe. Fejedelme és kultúrája ennek is idegen, német volt. De a kulturálódás itt is csak a fölszint érintette. A romániai paraszt ma is sokkal műveletlenebb, szegényebb mint az erdélyi.

A nomádság ős-szervezete a törzsenkénti, patriarchális élet. Fischer Emil mutatta volt ki, hogy „a macedovlach farseroták vagyis vándorpásztorok még ma is épen úgy, mint a régi illyrek és thrákok, törzsfőknek, cselnikeknek, kachejáknak a vezérlete alatt élnek, ezeknek a hivatása a törzsek, phar-ok minden dolgának számbavétele, szerződések kötése”, stb.

A pásztornép megtanult törzsfőinek engedelmessé, innen ered szelíd, egyszerű jelleme. A pásztor-

ság főtárgya a juh volt. A juhászatot vagy legalább is a cigája-juh tenyésztését ők hozták magukkal a Balkánról hozzánk. Igen találóan jellemzi őket épen a nemzeti állat alapján egy híres magyar regényíró Eötvös Károly, amikor azt mondja, hogy a magyar ló-nép, az oláh juh-nép.

A juhászattal együtt hozták valószínűleg azt a nagy, medvefejú, lombos fehér vagy farkas-szőrű kutyát, amely mint erdélyi kuvasz mindenütt elterjedt, ahol juhot tartanak. Külseje egészen farkas-szerű ma is, sőt sok helyen pázrik is a farkassal.

De emellett valószínűleg egyes törzsek szarvas-marhát is tartottak már. Magukkal hozták Erdélybe is azt a törpe, ősbalkáni fajtát, amelyet ott nemrégiben fölfedeztek és csak a magyar szolgabírák és a magyar földművelésügyi minisztérium érdeme, hogy a kutya-nagyságú falusi bikák és „mokány” tehének talán már a legfélreesőbb havasi legelőinkről is eltűntek.

Földművelésük általán a legkezdetlegesebb rabló-gazdaság. A helytelen módszerű kukoricatermeléssel agyongyötört föld csakhamar kimerül és mindig újabb erdőterületeket kell kiirtani. Sok helyen az erdőgyújtogatásoktól sem tartózkodtak, csakhogy földhöz jussanak. Települő helyeik környékét pl. Alsófehérmegye havasain óriási kopárságok, elhagyott szántóföldek és tönkretett legelők jelzik. Csak a magyar állam érdeme, hogy az ilyen területeket aztán újra erdősítik.

Sok ősi jellegű babona, szokás és játék él az oláhság ethnikumában ma is. Ezeknek részletezése köteteket igényelne.

Az oláh nemzeti tánc nem páros, hanem társas, körtánc, igen egyszerű mozdulatokkal. A szemlélők is körben állva, némely helyen még guggolva gyönyörködnek benne. Ez a látvány és a mellette hangzó monoton zene Középafrika valamely ősnépét juttatja eszünkbe, ha nem tudjuk, hogy ugyanez az ős-tánc a régi görögök nemzeti táncának elcsúfított és klasszikusságából kivetkőzött mása. Még a neve is ugyanaz: *hóra χορεία*.

Alig találunk a Föld kerekiségén olyan népet, amelynek életében a babona olyan jelentős tényező volna, mint az oláhnál. Minden léptét, napjának minden pillanatát, éjjeli nyugodalmát ezernyi babonás föltevés, aggodalom és félelem zavarja meg. A keresztenség, mint külső forma elterjedt. De az egy Istennek a szellemek egész légiójával kell itt osztozkodni a világalomban. Nem szólunk az egyház elfogadott szentjeiről, hanem arról a tömérdek szellem-alakról, akikkel az oláh nép-fantázia erdőmezőt, vizet, levegőt benépesít.

Tömrédekségükről adjon számot némikép a következő névsor: Drac († ördög), Balaur (—sárkánykígyó), Ursitoare, Moroiu, Strigoiu (= boszorkány), Priculici (= manó), Solomonar, Zmeu, Spiritus, Vercolac, Naluca, Lele (= légi szellemek), Vantul Turbat (= ártalmas szelek), Frumoase (= szépasszony), Ma-

estre, Dinsele (= ök), Soimanec, Milostive, Kalauz, Vintoase (= Forgó Szél, benne 99 mindenütt jelenvaló szellemmel), Buna Ziuă, Musatile, Albile, Fetele Cordului, Fetele Campului, Irodiada, Avestica, Samca, Rusalia, Samodiva (— tündér).

Es az egyházuk ezeket nemcsak túri, de szentesíti és terjeszti is. Az oláh pap valóságos sámán, varázsló, mert épenúgy ront, old, köt, gyógyít, varázsol és ráolvas, mint bármely bálványimádó nép papja. A keresztenség csak külső forma itt és megesezt, hogy a bihari falusi pópa azt sem tudta megmondani, hogy melyik felekezet (római vagy görögkeleti) az, amelyhez ő tartozik.

A nyelv tanúságai.

Ha a magyar-román művelődéstörténeti kölcsönhatásokat vizsgáljuk, tanulságos anyag kínálkozik e két nép nyelvének közös elemeiben. Nem érdekel itt bennünket az a körülmény, hogy az erdélyi oláhság közt szigetszerűen beszorult magyar foltok népe sok oláh szót elegyít újabban nyelvébe. Csupán egyes ilyen átvételek mutatnak érdekességeket, pl. a huruba, meg a kaliba szókat az oláhtól vette a magyar, mert maga sohasem lakott olyan ősepítményekben, amelyeneket e szókkal jelölve a föntiekben megismerhettünk.

Az erdélyi oláhság elismert szaktudósa **Moldován Gergely** egyetemi tanár népéről írt tanulmányaiban

összeállítja azokat a szókat, amelyeket a két nép egymástól átvett. Az oláhból átvett magyar szói túlnyomólag nem általán használatosak, sőt a magyar nyelvben egyáltalán ismeretlenek. Sok olyan is van köztük, — placsinta, kompona stb. — amit a magyar közvetlen latin, illetve olasz forrásból vett és nem az oláh nyelven keresztül. Mindez átvételek számát az oláh szerző azért szaporítaná minden áron, hogy ne tűnjék föl, mennyire sokkalta több az olyan szó, amit az oláh tanult el a magyartól.

Vegyük ki például **Moldován** szógyűjteményéből a következőket:

oláh	magyar
calhä	= kályha
conha	= konyha
coparsäu	= koporsó
dugäu	= dugó
fagadäu	= fogadó
feredeu	= feredő, fürdő
festése	= fest
fibiräu	= főbíró
fispan	= főispán
gänd, jind	= gond
gezes	= gőzös
haladuesc	= halad
hotar	= határ
hotaresc	= határol
labos	= lábos
lampa	= lámpa

oláh	magyar
lăcas	= lakás
lăcuesc	= lakik
masina	= masina
meces	=mécses
oiaga	= üveg
ocosag	= okosság
oras	= város
otet	= ecet
păhar	= pohár
pargar	= polgár
pod	= pad
puscâ	= puska
rovás	= rovás
surluesc	= súrol
sămadas	=számadás
sămălesc	= számol
salău	= szálló
sapun	= szappan
secrin	= szekrény
sóba	= szoba
soboceag	= szabadság
temeteu	= temető
tipou	= cipő
tistasag	= tisztaság
viteaz	= vitéz
zar	= zár

Ha e szók magyar eredetét tekintjük, milyennek kell képzelnünk az oláhság művelődtségét, elgon-

dolva, hogy e szóknak megfelelő fogalmak előttük ismeretlenek voltak és a magyaroktól kellett a megfelelő kifejezéseket kölcsönvenniök.

Ismerték-e vájjon az ágyat, ha a hozzá tartozó

lepedeu = lepedő
 poplon = paplan
 sálmájac = szalmazsák

neveit nyilván e tárgyak ismeretével együtt a magyaroktól vették.

A hegy és völgy minden alakulatára, a juh-tenyésztés minden részletfogalmára külön szava van az oláh nyelvnek és ebből kölcsönzött nem egyet a síkság földművelő magyarja is, amikor ezekre szüksége lett. De viszont a hegylakó oláh előtt ismeretlen fogalom volt a

sicsag = síkság,

a város, a velejáró kultúrával és maga a ház, az állandó lakás, a szoba és ennek berendezése is, mint a fönti átvételek mutatják. Csak a magyar vezette el őt a városba és **Rákóczi György magyar fejedelem adta kezükbe első nyomtatott könyvüket, a saját költségén lefordított bibliát.** Ezzel indult meg jó későn — a XVII. században — az oláh nemzeti irodalom.

Előbb azonban meg kellett tanulniok a magyartól a földművelést és a nagyobb háziállatok tenyésztését, a baromfínevelést. Ezt tanúsítják a következő szavaik.

bivol	= bivaly
bic	= bika
bob	= bab
capa	= kapa
ciurda	= csorda
ciurdas	= csordás
cocos	= kakas
gazdă	= gazda
hajma	= hagyma
liba	= liba
lopata	= lapát
marha	= marha
pasula	= paszuly
ruta	= ruca
tuluc	= tulok

Magyaroktól tanulták meg valószínűleg a szekér használatát és az állatok befogását, mert a

dipleu	= gyeplő
felehert	= felhérc
hamfa	= hámfa
igás	= igás
istrang	= istráng
secheres	= szekeres
zabala	zabola

elnevezések magyar eredetűek.

Romániában a kocsis neve vizitiu = vezető, mert nem mer a bakra ülni, hanem csak kísérve hajtja a lovát.

De nemcsak a földművelésüket, művelődésüket, vallásukat és bibliájukat kapták tőlünk, hanem a mindennapi kenyerüket is, mert a keletlen kölespép és kukorica-lepény után megismerték az élesztőt = elesteu, és megtanulták, hogyan kell a tésztát dagasztani = dagastesc.

Jóval későbbi eredménye a magyar iskolázásnak az, hogy az oláhság némiképp az ipar egyes mestersegeivel is megismerkedett. Ezt mutatják a következő magyar eredetű szavaik is.

aciu	= acs
astalus	= asztalos
calapaciu	= kalapács
chimies	= kőműves
estergaios	= esztergályos
firez	= fűrész
foristáu	= forrasztó
ic	= ék
ilau	= ülő
lacadá	= lakat
lăcătus	= lakatos
mestersug	= mesterség
miheiu	= műhely
munca	= munka
sabou	= szabó
sarsam	= szerszám stb.

De ezeknek is inkább csak a nevét tanulták meg, mert a statisztikai kimutatások szerint az iparosok-

nak ma is alig néhány százaléka az oláh. Az ipar épen úgy, mint a kereskedelem és a városi élet. még mindig a magyarság kezében van.

Jellemző vonás itt, hogy a latin kultúra alatt szórványosan már megismerhették a vas megmunkálását, mert a vas „fer = ferrum, továbbá a kovács = faúr = faber szók náluk latin eredetűek, de nyilván ezeknek is csak a nevét vették át, ezt is csak fölszínesen, mert a

covaciu = kovács
otel = acél

szók ismét a magyarból szivárogtak át és a kovácsok közt az oláhság még ma is jelentéktelen szerepet játszik. Pedig talán épen ez a kérdés az, amely műveltségük értékelése szempontjából behatóbb vizsgálatot érdemel.

A kultúra színvonala.

Az oláh nép műveltségi fokának megítélésében többféle szempont lehet irányadó.

Nem érdekel itt bennünket az a körülmény, hogy nagy többségük írni, olvasni nem tud.

Nagyobb súlyt kell helyeznünk tárgyi néprajzi fölszerelésükre.

Kezdetleges, őskori szerszámokat, igaz, minden nép kezében találunk. A játékos gyermek nyilatól, parittyájától kezdve az öreg ember botjáiig sok olyan

tárgya van az átlag-embernek és méginkább a nép fiának, amelyet a legrégebb idők óta használ fajunk. Bizonyos ősrégi szokások, hagyományok és eszközök a legműveltebb népek körében is őrzik az ősiség emlékét. Ezekből műveletlenségre következtetnünk még nem lehet. Minden országnak megvannak a maga néprajzi hagyományai, amelyek a művelődés haladtával is bizonyos körökben, szórványosan életjogosultak és még beláthatlan időkig fennmaradhatnak. Ezekkel szemben az oláhság tárgyi néprajzában két jelenség ötlük szemünkbe:

1. A primitívus tárgyak föltűnően nagy száma.,
2. A magasabb színvonalú tárgyak idegen eredete.
3. A kultúra szókészletének idegensége.

Több mint kétezer éve annak, hogy a Balkán belsejében élt ősthrák nép a görög, albán, később a római művelődés hatása alá jutott. Két évezrede érintkezik e nép a vaskultúra színvonalára emelkedett művelt népekkel. Föl kell tehát végre tennünk a kérdést: elérték-e ők is ezt a vaskorszakot?

Eljutottak-e a történelmiség felső fokáig, a fémek megműveléséig?

Mivel a kérdés tárgyilagos megoldása gondos körütekintést és alaposítást igényel, nem elégedhetünk meg azzal az általános megállapítással, hogy oláh nemzetiségű iparosokkal és nevezetesen kovácsokkal ritkán találkozunk. Pontos adatokat kell nyújtánunk e tekintetben a kovácsok nemzeti megoszlását illetően. Mivel erről a magyarországi

statisztikai följegyzésekben tiszta képet nem nyertem, magam kezdtem a helyszínen, Erdély vármegyében az adatok összegyűjtéséhez.

Eredeti gyűjtőlapjaimat a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában helyeztem letétbe. Ott minden szakbeli érdeklődőnek rendelkezésére állanak.

A négy legmagyarabb vármegyében a következő adatokat találtam.

Csikmegye hat községében (Gyergyóban) 14 magyar és 1 lengyel kovácsot jegyeztem meg.

Háromszék 32 községét vizsgálhattam meg. Itt 90 magyar és 34 cigány kovácson kívül akadt 1 szász és 1 oláh.

Maros Tordában 34 számbavett község adott 36 magyar és 43 cigánnyal szemben összesen 2 oláh nevű kovácsot.

Udvarhely vármegye 49 községében 88 magyar és 67 cigány kovács mellett 5 szász és 1 tót eredetű kovácsot jegyezhettem föl.

A székely-magyar vidéken tehát 121 község 383 kovácsa közül 228 magyar és csupán 3 az oláh. De ez utóbbiak közül is Duka László Názvámfalván, neve hangzásából Ítéelve cigány eredetű. Tehát mindössze **alig 7*% esik az oláh elemre.** Pedig ez a lakosságnak itt is átlag 15%-a. E magyar többségű területet csak az összehasonlítás kedvéért iktattuk ide. Lássuk vele szemben az oláh többségű vármegyék adatait.

Alsó-Fehér vármegye: 79% oláh lakossággal.
(Itt csak 4 járás adatai szerepelnek, a többi 4 járás és 4

Helységnevé	Magyar	Cigány	Szász	Más	Oláh	Az oláh kovácsok nevei
Boroskrakkó	1	1	—	—	2	{ Ruzsán Vaszilie { Zsurka Sándor
Csongva	1	—	—	—	—	—
Czelna	—	—	—	—	—	—
Hári	—	1	—	—	—	—
Kutyfalva	2	1	—	—	—	—
Lándor	1	—	—	—	—	—
Magyar-Bükkös	1	—	—	—	—	—
Magyar-Csesztve	1	1	—	—	—	—
Magyar-Igen	1	—	—	—	1	Tontya Dimitru
Magyar-Ózd	3	—	—	—	—	—
Magyar-Sülye	—	1	—	—	—	—
Sárd	—	—	—	—	2	{ Bota Pável { Szücs Florián
Vingárd	—	6	1	—	—	—

Besztercze-Naszód vármegye: 67⁰/₀-a oláh.

Földra	—	1	—	—	2	{ Papp Oktavián { Papp Miklós
Maros-Borgó	—	4	—	—	1	Szerecsán Gligor

Bihar vármegye: 42⁰/₀-a oláh.

Belényes	3	—	—	—	2	{ Czicz N. { Kigyósán Joán
Bereg-Böszörmény	3	—	—	—	—	—
Bihar-Keresztes	8	—	—	—	—	—
Bihar-Püspöki	2	—	—	—	—	—
Élesd	2	1	—	—	—	—

Helységnev	Magyar	Cigány	Szász	Más	Oláh	Az oláh kovácsok nevei
Gyanta	4	—	—	—	—	—
Hegyköz-Szálldobágy	1	—	—	—	—	—
Mező-Telegd	3	—	—	—	—	—
Paptamási	2	—	—	—	—	—
Serges	3	1	—	—	1	Bulzán János
Szalárd	3	—	—	—	—	—

Brassó vármegye: 35% oláh.

Szász-Hermány	—	—	3	—	1	Vaszi N.
---------------	---	---	---	---	---	----------

Fogaras vármegye.

Oláh-Ujfalu	—	1	—	—	1	Manik Simion
-------------	---	---	---	---	---	--------------

Hunyad vármegye: 80%-a oláh.

Gyalár	—	2	—	—	—	—
Klopotiva	—	3	—	—	1	Czip János
Kudsir	1	2	—	—	2	{ Todoras Simon Susmian Juon
Lupény	7	—	—	—	—	—
Maros-Illye	—	—	—	—	3	{ Pogány S. m. Lung Roszáliu Dán György
Szászváros	4	—	1	1	5	{ Gidrán Sámóila Lupsa Illyés Ladar Illyés Lázaroj János Asztalus Gy.
Tekerő	—	1	—	—	—	—
T. Pojána	—	1	—	—	1	Gavrila Tódor

Kis-Küküllő vármegye: 46^{0/0}-a oláh.

Helységnev	Magyar	Cigány	Szász	Más	Oláh	Az oláh kovácsok nevei
Alsó-Rákos	2	—	—	—	—	—
Bassen	1	—	1	—	—	—
Bernád	—	1	—	—	—	—
Bun	2	3	1	—	1	?
Csávás	1	—	—	—	—	—
Gógány	—	1	—	—	—	—
Holdvilág	—	2	—	—	—	—
Hosszúaszó	—	1	—	—	—	—
Kórod Szt. Márton	3	—	—	—	—	—
Kiskend	1	—	—	—	—	—
Küküllő-Porcsfalva	—	1	—	—	—	—
Magyar-Sáros	1	2	—	—	—	—
Magyar-Péterfalva	—	1	—	—	—	—
Maros-Csapó	1	2	—	—	—	—
Mikeszásza	2	1	3	—	—	—
Oláh-Sályi	—	1	—	—	—	—
Oláh-Kocsárd	—	1	—	—	—	—
Ozd	—	1	—	—	—	—
Pánád	—	—	—	—	1	Tadér Szentya
Radnóth	3	—	—	—	—	—
Szász-Bonyha	4	1	—	—	—	—
Szélkut	—	1	—	—	—	—
Szénaverős	—	1	—	—	—	—
Szépmező	—	2	1	—	—	—

Kolozs vármegye: 57^{0/0}-a oláh.

Bádók	1	—	—	—	—	—
Bátos	1	—	—	—	—	—
Bánffy-Hunyad	3	4	—	—	—	—
Bonczhida	1	—	—	—	—	—
Dedrászéplak	1	—	—	—	—	—

Helységnev	Magyar	Cigány	Szász	Más	Oláh	Az oláh kovácsok nevei
Györgyfalva	1	1	-	-	-	-
Kajántó	-	2	-	-	-	-
Ketesd	-	1	-	-	-	-
Kide	1	1	-	-	-	-
Kis-Sebes	3	-	-	-	-	-
Kolozs-Borsa	3	-	-	-	1	Mán Sándor
Kolozs-Kara	-	2	-	-	-	-
Magyar-Fráta	1	2	-	-	1	Luka Aurél
Magyar-Kályán	1	-	-	-	-	-
Magyar-Nádas	-	1	-	-	-	-
Magyar-Sárd	2	1	-	-	-	-
Magyar-Vista	1	-	-	-	-	-
M.-Ujlak	-	1	-	-	-	-
M.-Lekencze	-	1	-	-	-	-
Méra	-	2	-	-	-	-
Mező Sz. Mihály	-	1	-	-	-	-
Nagy-Sármás	1	-	-	-	1	Miron József
Oláh-Gyéres	1	-	-	-	-	-
Pusztakamarás	1	2	-	-	-	-
Septár	1	1	-	-	1	Bunó Simon
Sójönkő	1	-	-	-	-	-
Szombattelke	-	-	-	-	1	Moldován Juon
Teke	3	-	-	-	-	-
Válaszút	-	2	-	-	-	-

Krassószörény vármegye.

Nagy-Bodófalva	6	-	-	-	-	-
----------------	---	---	---	---	---	---

Nagy-Küküllő vármegye: 40⁰/₀-a oláh.

Ágostonfalva	-	1	-	-	1	?
Borsod-Abaúj-Zemplén	1	2	-	-	-	-

Helységnev	Magyar	Cigány	Szász	Más	Oláh	Az oláh kövécsek nevei
Fehéregyháza	3	2	3	—	2	?
Halmágy	2	1	—	—	—	—
Hégen	—	3	—	—	—	—
Héjjasfalva	2	1	—	—	—	—
Homoród-Kőhalom	—	4	2	—	—	—
Homoród-Hévíz	2	2	1	—	—	—
Moha	—	2	—	—	—	—
Szentágota	—	2	6	—	—	—

Szeben vármegye.

Nagy-Csűr	—	5	1	—	—	—
Pojána	—	3	—	—	1	?

Szilágy vármegye: 60⁰/o-a oláh.

Hadad	1	—	—	—	—	—
Ördögkút	—	1	—	—	—	—
Selymes-Ilosva	1	1	—	—	—	—
Szilágy-Főkeresztur	2	—	—	—	—	—
Szilágy-Görcsön	1	—	—	—	—	—
Szilágy-Perecsen	5	—	—	—	—	—
Tasnád	4	—	—	—	2	{ Jeremi György Asztalán János
Tasnád-Szántó	2	—	—	—	1	Mokán János
Tasnád-Szarvad	—	2	—	—	—	—
Varsolcz	1	—	—	—	—	—
Zilah	9	2	—	—	—	—

Szolnok-Doboka vármegye: 75⁰/o-a oláh.

Alsó-Ilosva	2	1	—	—	—	—
Alsó-Kosály	—	1	—	—	—	—
Aranyos-Móricz	—	1	—	—	—	—

Helységnev	Magyar	Cigány	Szász	Más	Oláh	Az oláh kovácsok nevei
Árpástó	—	—	—	—	1	Boka Aurél
Csicsókeresztur	1	—	—	—	—	—
Felőr	2	—	—	—	—	—
Kaczkó	2	1	—	—	—	—
Magyar-Lápos	3	—	—	—	1	Maskán Vaszilie
Páncélcseh	—	—	—	—	1	Góg Gyorgye
Retteg	1	—	—	—	1	Boka Simion
Réce-Keresztur	1	—	—	—	—	—
Sajó-Udvarhely	2	—	—	—	1	Brendea Juon
Szamos-Ujvár	1	—	—	—	1	Bojtor N.
Szent Máté	1	—	—	—	—	—
Szék	1	3	—	—	—	—
Szépkenyerű						
Szent Márton	1	—	—	—	—	—
Ujős	1	—	—	—	—	—

Torda-Aranyos vármegye: 74^{0/0}-a oláh.

Alsó Szent Mihály	2	—	—	—	—	—
Aranyosbánya	1	1	—	—	1	Mihók Demeter m. t.
Aranyos-Egerbegy	—	1	—	—	—	—
Aranyos-Gyéres	2	—	—	—	—	—
Felső Szent Mihály	1	1	—	—	—	—
Felvinc	3	3 ¹	—	—	—	—
Gyertyámos	—	—	—	—	—	—
Gyéres Szent Király	1	—	—	—	—	—
Hadrév	1	—	—	—	—	—
Harasztos	2	—	—	—	—	—
Maros-Bogát	1	1	—	—	—	—
Maros-Ludas	1	2	—	1 (zsidó)	2	{ Buksa Juon Velván Nikulái

¹ Egy Prodán Péter nevű talán oláh eredetű, de cigányul beszél.

Helységnev	Magyar	Cigány	Szász	Más	Oláh	Az oláh kovácsok nevei
Mező-Méhes	1	—	—	1 (zsidó)	—	—
Székely-Földvár	—	3	—	—	—	—
Székely-Kocsárd	2	1	—	—	—	—
Torda	7	2	—	1 (zsidó)	1	Pař Miklós
Torda Szent László	6	—	—	—	—	—
Torockó	3	1	—	—	—	—
Torockó Szent György	1	2	—	—	—	—
Várfalva	5	3	—	—	—	—
Vajdaszeg	—	—	—	—	2	Muresán Juán Kardos Mihály
kovács összesen	208	139	24	4	51	

Az itt összegezett vegyes lakosságú vármegyék 152 községében 426 kovács közül a legtöbb magyar és cigány. A szászok számaránya a jelzettnél jóval nagyobb, mert szász vidékről kevés adatot gyűjthettem. Ellenben az oláhok száma sokkal kevesebb, mint amennyit e vármegyékben többségük arányában várhatnánk. A felsorolt és a bemondás szerint oláh nemzetiségű 51 kovács neve azonban jó részt nem oláh eredetre vall. Boka Aurél, Boka Simon, Kardos Mihály határozottan cigányok és csak a környezetük többségéhez alkalmazkodva igyekeztek a tudakozó előtt oláhnak látszani. Magyar eredetűnek látszik Szűcs Flórián, Pogány Sándor, Asztalus György, Asztalán János, Mihók és Bojtor. Sőt a többiek között is találunk sok olyan nevet, amely alatt nem oláh eredetű családok rejtőzhetnek. A mesterség vitte őket az oláh vidékekre s ott aztán egyedül, idegenül nem

maradhattak meg, eloláhosodtak. Ha mindezek nagyobb részét mégis oláhnak számítva, a született oláh kovácsok számát 30-nak vesszük, akkor ez 396 más nemzetiségű kovácscsal szemben 75%-ot jelent.

A szóbanforgó vármegyékben pedig az oláhság a lakosságnak 40—90, átlag 65%-át teszi.

Azt az ellenvetést hozhatná föl valaki, hogy az említett 14 vármegyének felsorolt 152 községét és városát talán szándékosan szemeltem ki úgy, hogy az adatok az oláhok rovására szóljanak. Annak igazolására, hogy ilyen szándékom nem volt, ellenőrző próbát is alkalmaztam. Az adatok gyűjtése a háború miatt félbeszakadt és azóta nagy nehézségekbe ütközött. Az oláh rendőrök ellenőrzése mellett is, sőt több helyen rendőrközegek fölhasználásával még kiutasításom előtt (1920) befejezhettem gyűjtésemet. Ilyen módon Alsó-Fehér vármegyének egy zárt területéről kimerítő adatokat is szerezhettem és összeállíthattam e jellegzetes oláh többségű vármegye négy járásának minden kovácsát, egyetlen falu kivételével. A magyarlakta vidéket, a marosújvári járást mellőztem, úgyszintén a vármegye déli részét is: a vízaknai, magyarigeni és alvinci járást. Ellenben felölletem az oláh műveltségével dicsekvő balázsfalvi járást, a verespataki járást, a túlnyomólag oláhlakta aranyvidéket és velük a vármegye leglakotabb középrészét, a nagyenyedi és tövisi járást. A többi járások adatait előbbi jegyzékem keretében Lőzöltem.)

A helységnevek, a járásbeosztás és a lakosság nemzetiségi számai az 1910-iki állami összeírás és helységnevjegyzék alapján állanak.

Helységnevé	Magyar	Cigány	Szász	Egyéb	Oláh	Az oláh kovácsok nevei
Abrudfalva	1	—	—	—	2	{ Tuhucz Juon Deoanka Dénes
Abrud-Kerpenyes	—	1	—	—	—	—
Alsó-Gáld	—	1	—	—	—	—
Alsó-Karácsonyfalva	Csak ideiglenes, udvari kovács van.					
Aranyos-Szohodol	—	—	—	—	—	—
Asszonynépe	—	1	—	—	—	—
Bolgárcserged	Bolgár eredetű népe miatt jegyzékünkben kihagyjuk.					
Boros Benedek	1	—	—	—	1	Franku Amos
Bucsony (Bucsum)	—	1 ¹	—	—	—	—
Buzás-Bocsárd	—	2	—	—	—	—
Csáklya	—	2	—	—	—	—
Csicsó-Holdvilág	—	1	—	—	—	—
Csekelaka	—	1	—	—	—	—
Csombord	—	—	—	—	1	Hircsága Tivác
Csufud	—	1	—	—	—	—
Diód	—	1	—	—	3	{ Puskás Deme Caoplinta Simion Vurva Gligor Lug
Diómál	—	—	—	—	—	—
Farkastelke	N i n c s a d a t o m					
Felenyed	—	3	—	—	—	—
Felgyógy	—	—	—	—	2	{ Beldeán Kif Szucs Nikult
Felső-Gáld	—	—	—	—	—	—
Felső-Orbó	1	—	—	—	1	Paul Nikulaj
Fugad	1	—	—	—	—	—

¹ Az egyessel jelzett vándorkovács.

Helységnev	Magyar	Cigány	Szász	Más	Oláh	Az oláh kovácsok nevei
Gáldtő	—	—	—	1 ²	—	—
Gergelyfája	1	1	1	—	—	—
Havas-Gáld	—	2 ¹	—	—	—	—
Havas-Gyógy	—	—	—	—	—	—
Háporton	—	1	—	—	—	—
Kis-Akna	—	1 ³	—	—	—	—
Kis-Balázsfalva	—	—	—	—	2	{ Barna János ? ?
Kisgyógyapataka	—	1 ¹	—	—	—	—
Kis-Kerek	—	—	—	—	—	—
Kis-Mindszent	—	—	—	—	—	—
Koslárd	—	—	—	—	—	—
Közép-Orbó	—	—	—	—	—	—
Lőrincréve	—	1	—	—	—	—
Magyar-Bagó	—	1	—	—	—	—
Magyar-Becze	—	1	—	—	—	—
M.-(Nagy)-Cserved	—	1	—	—	—	—
Magyar-Kapud	—	—	—	—	—	—
Magyar-Lapád	1	—	—	1 zsidó	—	—
Magyar-Orbó	—	—	—	—	—	—
Magyar-Solymos	—	—	—	—	—	—
Maros-Béld	—	—	—	—	—	—
Maros-Gombás	—	1	—	—	—	—
Maros Szt.-Imre	—	1	—	—	—	—
Maros Szt.-Király	—	—	—	—	—	—
Maros-Ujvár	1	—	—	—	—	—
Megykerék	—	—	—	—	—	—
Mihálczfalva	—	1	—	—	1	Metes Ciprián
Miriszló	—	3	—	—	—	—

¹ Az egyessel jelettek vándorkovácsok.

² Maulwurf Mózes az oláhok közt Malván néven ismeretes zsidó.

³ Márk Salamon nevű zsidó, akit a nép cigánynak tart, újabban elköltözött.

Helységnev	Magyar	Cisány	Szász	Más	Oláh	Az oláh kovácsok nevei
Mógos	—	1 ¹	—	—	—	—
Monora (szász)	—	3	1	—	—	—
Muska	—	—	—	—	—	—
Muzsnaháza	—	1	—	—	1	Flescher Saxon
Nagy-Balázsfalva	—	—	—	—	2	{ Böte Kirion Nikola Jenő
Nyirmező	—	—	—	—	1	Brád Marián
Obrázsa	—	—	—	—	—	—
Oláh-Apahida	—	1	—	—	—	—
Oláh-Cseszve	—	1	—	—	—	—
Oláh-Gorbó	—	3	—	—	—	—
Oláh-Lapád	—	—	—	—	—	—
Oláh-Rákos	—	—	—	—	—	—
Paczalka	—	1	—	—	—	—
Ponor	—	1	—	—	—	—
Remete	—	1	—	—	—	—
Sorostély	—	1	1	—	—	—
Szarvaspatak (Korna)	—	—	—	—	—	—
Szász-Csanád	—	1	—	—	—	—
Szász-Patak	—	—	—	—	—	—
Szász-Ujfalu	1	—	—	—	—	—
Székás	—	—	—	—	—	—
Székás-Besnyő	Csak ideiglenes, udvari kovács van.					
Székás-Szabadja	—	1	—	—	—	—
Székás-Tohát	Csak ideiglenes, konvenciók kovács van.					
Székás-Veresegyháza	—	1	—	—	—	—
Tövis	2	—	—	—	5	{ Papp Gergely Papp Mihály Aczél László Rád Vaszilie Belgyán Juon

Helységnev	Magyar	Cigány	Szász	Más	Oláh	Az oláh kovácsok nevei
Túr	—	1	—	—	—	—
Úrháza (Vládháza)	—	—	—	—	—	—
Vadverem	—	1	—	—	—	—
Vajasd	1	1	—	—	—	—
Verespatak	—	2	—	—	—	—
Véza	—	—	—	—	1	Komsa N.
Összesen	11	53	2	2	16	

A kérdéses területen az első föltűnő jelenség a kovácsok hiánya. A föltüntetett 83 község közül (2 adathiányt leszámítva) 22-ben nincs kovács, 4-ben csak ideiglenes, nem állandóan letelepült, úgynevezett udvari vagy konvenciós kovács van (uradalmakban), 5 cigány kovács pedig vándorolva jár faluról-falura. Különösen jellemző, hogy éppen az oláh lakosságú községekben, azok 40%-ában nincsen rendes kovács. Pedig a sziklás hegyvidék köves utai ugyancsak sok patkolást kívannak. Csakhogy ezt a bajt is el lehet kerülni. Egyes helyeken az oláh a hideg patkolást maga végzi el jól-rosszul. Más községek a szomszéd, második, harmadik faluba járnak kovácsmunkáért, vagy megvárják a messzeföldről odavetődő cigány vándorkovácsot.

A négy járásnak összesen 84 kovácsa közül a nagy többség éppen e vándorló-kényszerűség miatt nem lehet más, mint cigány. Föltűnő azonban, hogy a magyarság látszólag harmadik helyre szorul, mert 16 oláh kovácscsal szemben csak 11 magyart találunk.

Itt azonban az oláhosodás mindent megmagyaráz. A 16 oláhnak jelentkező kovács közül Szűcs, Barna János és Acél nyilván magyar eredetűek. Paul szász eredetű, magyarul is jól beszél, ugyanez áll Flescher Saxonra, Bote Kirion szászos arcvonásaival és az oláhság közt idegen vörös hajával árulja el szász származását. Beldeán Bédiből lett.-

A 16 oláh nevű kovács közül tehát legfőlebb 9 a tényleges oláh.

Táblázatunk azonban nem terjed ki a vármegye 4 rendezett tanácsú városára. Nagyenyed 6, Gyulafehérvár 8, Vízakna 6 kovácsa közt egy **oláh sincs**, csak az oláh környezet befolyása alá került Abrudbányán van 1 szász és 3 cigány mellett két oláh kovács is: Prigóna Sándor és Csorán Grácián. Ezekkel egyesítve a kérdéses terület 110 kovácsa közül 11 az oláh, vagyis 10%, tehát alig több, mint amennyit fon-
tebb a többi vármegyék átlag-számításából nyertünk.

Ha az oláhnak bementett egyéneket mind oláhnak vettem volna is, az esetben is 536 kovács közül összesen 69 volna oláh és még ez is csak 12.8%.

Itt azonban két körülményt kell még figyelembe vennünk. Az egyik az, hogy ezek a számok csak a legutóbbi évek megfigyeléséből szűrődtek le. A másik az, hogy a cigányság befolyása külön mérlegelést kíván.

Az első körülményre vonatkozólag bátran állíthatjuk és ebben a tekintetben tanukra is hivatkozhatnánk: ötven évvel ezelőtt egész Erdélyben sem

lehetett 69 oláh kovácsot összeszedni. Oláh kovácsot, mint adataink mutatják, leginkább csak a vasútvonalak mentén és olyan helyeken találunk, ahol a sokat szidalmazott, állítólag magyarosító állami iskolák áldásos befolyása néhány évtizede érvényesülhetett. Ezt igazolhatja az is, hogy a kevésbé iskolázott régi Romániában még ritkább az oláh kovács.

A bemutatott statisztika másik hibája az oláhság javára a cigány kovácsok nemzetiségén múlik. A magyarok után, mint láttuk, mindenütt a cigányok szerepelnek a kovácsok között legnagyobb számmal. Ezt a népet, mivel Románián át jött be hozzánk, sok helyen Erdélyben oláh cigánynak nevezik és az oláhhal össze is tévesztik. Például a legutóbbi nemzeti statisztika is a cigányok nagy részét az oláhok közé számolta.

De maga a cigány is alkalmat ad erre, mert mint általában kiküszöbölt, lenézett nép fia azzal is többnek érzi magát, ha az oláhok maguk közé fogadják. A cigánynak állandó neve nincs. Ha a hatóságok elé kerül, azok megtévesztésére mindig más-más nevet mond be és ez annál könnyebben történhet, mert egy részük még nincs állandóan letelepedve, hanem sátorok alatt vándoréletet folytat. Ha a cigány Csórából, Beidről vagy Moldovából jött és oláh községbe jutott, akkor Ciorán, Beldeán vagy Moldován lesz a neve, mert a hozzá intézett első kérdés természetesen az:

— Honnan jöttél?

Ha a cigány oláh községben települ meg, oláh nevet is kap és ezentúl semmi sem mutatja cigány eredetét. A kovácsok közt kétségkívül mindig van néhány ilyen eloláhosodott cigány is és ezeket külön kimutatni semmikép nem lehet.

Hogy az oláh a legkedvezőbb viszonyok közt is milyen nehezen alkalmazkodik a vasműves iparhoz, azt két példa világíthatja meg.

Menjünk el Erdély legnagyobb vasbánya-telepeinek egyikére, Gyalárra. A község lakossága oláh. Itt vagyunk a vas forrásánál, ahol magyar vezetés alatt évszázadok óta vasbányászattal foglalkozik a falu apraja-nagyja. És ha itt ma megkérdezzük, kik a falu kovácsai, itt is csak két cigány-kovácsot találunk, oláhot egyet sem.

Egyetlen kivételnek Rieni község mutatkozik, Vaskóh mellett. Itt tényleg van néhány oláh kovács és késes. De a kovácsmesterségüket az itt évszázadokig virágzott vaskóhi magyar vasbányászattal vették át, azt is annyira elfelejtették, hogy jóformán csak patkolni tudnak. A késeket pedig Nagyváradon a magyar boltostól veszik. A község állítólagos francia eredete mesebeszéd. A múlt század eleji összeírás adatai szerint itt egyetlen nem oláh hangzású családnév sem volt.

Aki adataim helyességéről meg akar győződni, az megteheti ezt a hely színén is. Egy-két százalék jobbra vagy balra, nem dönti meg a tényeket.

Annyi bizonyos, hogy az **oláhság nagy átlaga a kovácsmesterségtől ma is idegenkedik,** ma is

ragaszkodik kőkorszaki szokásaihoz, eszközeihez és ha talán meg is tette az első lépést a fémek megművelése felé, a vaskultúra elnyerése felé, ezt nem a maga jóvoltából tette.

És most már teljes a kép.

Faeszközök, kőtűzhelyek, ősi félmeztelen viselet maradványai, vándorkalyibák és földvárak, juhász élet, sámán varázslás: ez az ősthrákoromán nép sajátossága.

Csak későbbi szerzemény az égy, a kenyér-sütés, a földművelés; az ipart csak ma tanulják.

A modern viselet, a nyelv, díszítőművészet mind-mind kölcsönvett, idegen.

A görög, az albán, a római, majd a szláv és végül a magyar kultúra sok-sok évszázadon át érintették, formálták őket. De ősiségükből azért semmit el nem hagytak. Az idegen tollak ma is élesen le-rínak róluk.

Az állam és az egyház is csak külső formák; a rabló törzsfőnök-rendszer és a varázslás a lényeg, ami ott lappang alattuk.

Ez a halhatatlan Osbalkán.

És most ott áll a nagy kérdés a történelem ítélő-széke előtt: — kié lesz Erdély?

Törvényesség vagy cselnik-rendszer?

Műveltség vagy kőkoriság?

Keresztenség vagy sámánizmus?

Válasszatok.

Könyvem megjelenésében sokan támogattak: előfizetők, jóakarók, volt tanítványaim. Számos becses adatot dr. Györffy István barátomnak, Néprajzi Múzeumunk őrének köszönhetek. Az illusztrálásban Horváth Jenő és Vezényi Elemér művészi keze segített.

Fogadják mindnyájan hálás köszönetemet. A tiszta jövedelmet könyvem angol kiadására fordítom.

A szerző.

Tartalom.

I. RÉSZ.

A háromszázados tudományos kultúra.

	Lap
Bevezetés	1
Erdély fejedelemség	7
A tejedeiimi udvar lovagi iskolája.....	9
Az első magyar tudósok	14
A Magyar Encyclopaedia	16
A cartesianus pör és az első katasztrófa	20
A nagyenyedi kollégium. A második katasztrófa	22
Pápai Páriz	27
A protestáns világ segítése	31
Nevelésügyi és tudományos fejlődés.....	33
Ki volt az első magyar fizikus	35
A legrégebb magyar múzeum	44
Az első magyar minerologus	56
Benkő mint geográfus	67
Zeyk Miklós	76
A történetírók és a tantiványok	84
Körösi Csorna Sándor	87
Bolyai Farkas	92

II. RÉSZ.

Az eleven kőkorszakos kultúra.

A havasi pásztor házatája	99
Aranyvidéki otthon	102

	Lap
Faeszközök	108
Modem viselet.....	112
Ősviselet	118
ősi jellegű építkezés	126
Az ősi tűzhely	132
Primitívus ételek	139
Foglalkozás, szokások, babonák	140
A nyelv tanúságai	133
A kultúra színvonala	149

Igazítás.

A 44. lapon alulról nyolcadik sorban százezer helyett ezer.

A 86. lap legelső sorában első helyett jeles.